

National Reserve Bank of Tonga

Annual Report 2008-09

Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga

Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga

**Fakamatala Fakata’u ‘o ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o
Sune 2009**

Talateu ‘a e Kovana

Ko e ta’u fakapa’anga 2008/09 ko e ta’u na’e lahi hono ngaahi pole kehekehe ki he tu’unga faka’ekonomika ‘o Tonga. Na’e toe lahiange ‘a e faingata’a fakapa’anga fakamamani lahi, to lalo ‘a e ‘ekonomika fakamamani lahi pea ko hono ngaahi uesia na’e kamata ke afuhia ai ‘a e ngaahi fonua ‘i he Pasifiki kau ai ‘a Tonga. Na’e fakafuofua ‘e he Potungaue Pa’anga ke holo peseti ‘e 0.4 ‘a e tu’unga faka’ekonomika ‘a Tonga ‘i he 2008/09, ko e holoki hifo eni mei he fakafuofua ‘e kake peseti ‘e 0.4, ‘a ia na’e tuku atu ‘i he Fakamatala Patiseti ‘i Me 2009. Ko e holo ‘i he ngaahi ngaue faka’ekonomika na’e ha mahino ai ‘a e uesia ‘o e tu’unga faka’ekonomika ‘e he faingata’a fakapa’anga fakamamani lahi ‘a ia na’e holo ai ‘a e li pa’anga taautaha mai mei muli, holo ‘a e pa’anga humai mei he folau’eve’eva pea holo mo e hu koloa mai mei tu’apule’anga.

‘I hono taliteke’i ‘a e uesia ‘e he faingata’a fakapa’anga fakamamani lahi ‘a e tu’unga faka’ekonomika ‘o Tonga, na’e fakahoko ‘e he Pangike Pule ‘a hono ngaahi fatongia ke fakapapau’i ‘oku tu’unga ma’uma’uluta mo falala’anga ‘a e tu’unga faka’ekonomika mo fakapa’anga ‘a Tonga lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga. ‘Oku ou fiefia ke u fakaha heni, neongo ‘a e ngaahi pole lalahi ki he tu’unga faka’ekonomika ‘a Tonga, na’e kei malava pe ke pukepuke ‘a e tu’unga fakapa’anga fakalotofonua mo fakatu’apule’anga ‘i he tu’unga ma’uma’uluta mo falala’anga. Na’e hokohoko atu ‘a e kake ki ‘olunga ‘a e tu’unga ‘o e pa’anga talifaki ‘a e pule’anga ‘i muli ‘o a’u ki he mahina ‘e 5.3 ‘o e koloa humai mei tu’apule’anga ‘i he faka’osinga ‘o e ta’u fakapa’anga pea ko e hikihihi fakata’u ‘i he totongi koloa na’e holo ki he peseti ‘e 1.2 ‘i he ta’u ‘o ngata ki Sune 2009. ‘Oku fakafuofua ‘e kei ‘i he tu’unga fe’unga pe ‘a e pa’anga talifaki ‘a e pule’anga ‘i muli ‘o laka hake ‘i he koloa humai ki he mahina ‘e 4.0 ‘i he ta’u fakapa’anga hoko mai. Ko e hikihihi fakata’u ‘i he totongi koloa ‘oku fakafuofua ke kake ‘i he ta’u fakapa’anga hoko ‘o fenapasi mo e hikihihi ‘i he totongi lolo mo e fe’unu’aki ‘i he fakafetongi pa’anga muli ka ‘e kei tu’u pe ‘i he tu’unga fika matelau.

Na’e fakahoko ai pe ‘a e fokotu’utu’u ngaue fakapa’anga ‘a e Pangike, lolotonga ‘a e 2008/09 ke fakapapau’i ‘oku ‘i he tu’unga fakafiemalie ‘a e pa’anga talifaki ‘a e pule’anga ‘i muli pea mo ta’ota’ofi ‘a e hikihihi ‘i he totongi koloa. ‘I ‘Okatopa 2008, na’e toe fakatau atu ‘a e nouti ‘a e Pangike Pule makatu’unga ‘i he fiema’u ke fakasi’isi’i ‘a e lahi ‘o e pa’anga ngaue ‘a e ngaahi pangike hili hono ma’u mai ‘o e pa’anga muli ki he pule’anga mo e kautaha taautaha ‘e taha pea mo e fakalahi mai ‘a e pa’anga tefito ‘a e ngaahi pangike fakakomesiale ‘i Sepitema. ‘I Sune 2009, na’e fakangaloku ai ‘a e tu’unga ‘o e fokotu’utu’u ngaue fakapa’anga ke tokoni ke toe holoange ‘a e ngaahi totongi tupu ke pukepuke hake ‘a e tupu ‘i he ngaahi no pea mo faka’ai’ai ‘a e ngaahi ngaue faka’ekonomika. Na’e ‘ikai ke toe fakatau atu ‘e he Pangike Pule ha ngaahi nouti pea holoki mo e pa’anga talifaki kuopau ke fakahu ‘e he ngaahi pangike ‘i he Pangike Pule mei he peseti ‘e 10 ki he peseti ‘e 5 ‘i ‘Aokosi 2009. Na’e holoki foki mo e totongi tupu ‘oku hilifaki ‘i he aleapau no pa’anga ki he

ngaahi pangike fakalotofonua mei he peseti 'e 10 'i Ma'asi ki he peseti 'e 4.5 'i Me 2009. Ko e makatu'unga 'o e ngaahi fakakaukau ki he fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga 'a e Pangike Pule na'e pulusi ia hange ko e angamaheni 'i he Fakamatala ki he Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga ki Sepitema 2009 fakataha mo e fakamatala ki he tu'unga faka'ekonomika mo fakapa'anga 'a Tonga.

Na'e tuku atu 'e he Pangike Pule 'a e ngaahi tu'utu'uni 'e ono ke toe mahinoange ki he ngaahi pangike kuo laiseni 'a e ngaahi fiema'u 'a e Pangike Pule pea ke nau fai 'o fakatatau mo e ngaahi fiema'u 'a e Lao ki he Kautaha Fakapa'anga. Ko e pole lahi ki he tafa'aki fakapa'anga ko e holo 'i he tu'unga lelei 'o e koloa fakalukufua 'a e ngaahi pangike koe'uhi ko e kake lahi 'i he ngaahi no palopalema. Na'e makatu'unga eni mei he 'ikai fe'unga hono pule'i mo leva'i 'o e ngaahi no, vaivai 'a e founa hono fakahoko 'o e ngaahi no pea mo e uesia mei he holo 'i he pa'anga taautaha li mai mei muli mo e ngaahi ngaue faka'ekonomika. 'I he'ene pehee, na'e fakalahi mai 'a e pa'anga tefito 'a e ngaahi pangike ke malava 'o ma'u 'a e lahi 'o e pa'anga tefito 'oku fiema'u 'e he Pangike Pule ke tauhi 'e he ngaahi pangike.

'I hono fakafepaki'i 'a e fe'ave'aki pa'anga kaka mo e pa'anga hiamatea pea mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngaue tautoitoti, na'e hokohoko atu 'a e ngaue fakataha 'a e Pangike Pule mo e komiti si'i fekau'aki mo e fe'ave'aki pa'anga kaka mo e pa'anga hiamatea mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngaue tautoitoti 'i he teuteu ki hono vakai'i 'o Tonga 'e he Kulupu 'a 'Esia mo e Pasifiki ki he fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki 'o e pa'anga kaka mo e pa'anga hiamatea 'i Novema 2009.

Na'e fakakakato lelei 'a e ngaahi ngaue 'a e Pangike Pule na'e fokotu'utu'u, ko e kongia 'o e makamaile mahu'inga ki he fakamanatu 'o e hilifaki kalauni 'o 'Ene 'Afio Kingi Siaosi Tupou V. Ko e ngaahi ngaue ko 'eni na'e kau ai hono ngaohi 'o e sepita fakatu'i, ko hono fuofua faka'ata 'o e lau'i pa'anga \$100 fo'ou, fakaha 'a e fotunga fo'ou 'o e pa'anga pepa pea mo hono ngaohi 'o e pa'anga maka fakamanatu 'o e hilifaki kalauni. Ko e taha 'o e ngaahi fatongia 'o e Pangike Pule na'e lava lelei lolotonga 'a e ta'u, ko hono vakai'i 'o e ngaahi ngaue mo e tu'unga vahenga 'o e kau ngaue. Na'e fakahoko 'a e ngaue ni 'e he Price Waterhouse Coopers Ltd mei Fisi 'o malava ke fakalelei'i 'a e vahenga 'o e kau ngaue 'a e Pangike Pule 'o kamata 'i Siulai 2009. Na'e toe fakakakato foki 'e he Pangike Pule mo e fa'u 'o e ngaahi tu'utu'uni ki he Pa'anga Malolo 'a e kau ngaue 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga pea mo hono fokotu'u 'o e Poate 'o e kau Talasiti ke nau leva'i lelei 'a e pa'anga malolo 'a e kau ngaue.

Na'e fakahoko 'e he Pangike Pule hono ngaahi fatongia ki he kakai, ngaahi pangike mo e pule'anga lolotonga 'a e ta'u. Na'e 'alu hake 'a e lahi 'o e pa'anga na'e faka'ata atu ki he kakai 'aki 'a e \$4 miliona, ko e tupu peseti 'e 18 mei he ta'u kuo'osi. Na'e 'alu hake peseti 'e 80 'a e lahi fakakatoa 'o e pa'anga mei he fehu'aki pa'anga muli, makatu'unga 'i he lahi 'o e fefakatau'aki pa'anga 'a e Pangike lolotonga 'a e ta'u. Na'e hokohoko atu hono fakahoko 'e he Pangike Pule 'a e fehu'aki pa'anga faka'aho 'a e ngaahi pangike fakalotofonua. Na'e

fakahoko ‘e he Pangike Pule hono fatongia ko e fai lesisita ki he ngaahi ponite ‘a e pule’anga pea fakatau atu kotoa ‘a e \$9.7 miliona ponite ‘a e pule’anga lolotonga ‘a e ta’u ‘o tokoni ki hono faka’ai’ai ‘o e fefakatau’aki ‘a e ngaahi ponite ‘a e pule’anga ‘i he maketi.

Na’e hokohoko aipe hono tokoni’i ‘e he Pangike Pule ‘a e ‘ilo mo e taukei ngaue ‘a e kau ngaue ‘o fakafou ‘i he ngaahi ako na’e fakahoko ‘i tu’apule’anga mo Tonga ni. Na’e kau atu ha kau ngaue ki he ngaahi ako felave’i mo e fakahoko fatongia ‘a e Pangike Pule ‘o kau ai hono fokotu’utu’u ‘o e ngaahi ngaue fakapa’anga mo e fakafuofua ki he kaha’u, pule’i mo tokanga’i ‘a e ngaahi kautaha fakapa’anga, fakafepaki’i ‘o e fe’ave’aki fakapulipuli ‘a e pa’anga kaka mo e pa’anga hiamatea, founa tauhitohi, pule’i mo tokanga’i ‘o e kau ngaue pea mo e tafa’aki fakakomipiuta.

Ko e tu’unga ‘o e koloa mo e mo’ua ‘a e Pangike Pule, na’e ‘alu hake’aki ‘a e peseti ‘e 31.3 mei he ta’u kuohili, makatu’unga ‘i he ma’olungaange ‘a e tu’unga ‘o e pa’anga talifaki ‘a e pule’anga ‘i muli ‘i he ta’u ni. Ka neongo eni, na’e holo peseti ‘e 34.9 ‘a e tupu haohaoa ‘a e Pangike Pule mei he ta’u kuohili ki he \$2.5 miliona, makatu’unga ‘i he faingata’a faka’ekonomika mo fakapa’anga fakamamani lahi pea mo e holo lahi ‘i he ngaahi totongi tupu ‘i he ngaahi fonua lalahi ‘i mamani lolotonga ‘a e ta’u.

‘Oku ou fakamalo heni ki he kau ngaue ‘a e Pangike Pule ‘i he’enau ngaue malohi i he ta’u ko eni, ‘a ia na’e lahi hono ngaahi pole kehekehe ki he Pangike Pule mo e tu’unga faka’ekonomika ‘o Tonga. ‘Oku ou fakamalo foki ki he Pule’anga mo kinautolu ‘i he tafa’aki fakapa’anga ‘i he ngaahi fakahoko fatongia na’a mou fai ‘i hono fakapapau’i ‘oku kei hokohoko atu pe ‘a e tu’unga ma’uma’uluta mo falala’anga ‘a e tafa’aki fakapa’anga. Fakamalo foki ki he kau memipa ‘o e Poate ‘a e Pangike ‘i he’enau pou pou mo e tokoni lolotonga ‘a e ta’u. ‘Oku pehe foki ‘a e fakamalo ki he ngaahi tokoni kuo fakahoko mai mei he Kautaha Pa’anga Fakavaha’apule’anga (IMF), Senita ki he va’a tokoni fakatekinikale ‘a e Pasifiki, Pangike Pule ‘a ‘Aositelelia, Pangike Pule ‘a Nu’usila, Pangike Pule ‘a Fisi, ngaahi Pangike Pule ‘o e ngaahi fonua kaunga’api ‘i he Pasifiki, Senita ‘o e Ako Fakapangike ‘a e Pangike ‘a ‘Ingilani, AusAID, NZAid, AUSTRAC, AMLAT mo e polokalama ‘i he Pasifiki ki hono fakafepaki’i ‘o e fe’ave’aki pa’anga hiamatea.

Siosi C. Mafi

Kovana

**Kau Talekita ‘o e Poate ‘a e Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga
lolotonga ‘a e ta’u ‘o ngata ki he ‘aho 30 Sune 2009**

Mrs. Siosi Cocker Mafi

Sea & Kovana

HRH Pilinisesi Salote Pilolevu Tuita

Talekita

Mr. Richard Prema

Talekita

Mr. 'Aisake Eke

Talekita

Mr. Henry Cocker

Talekita

Ngaahi Tefito'i Taumu'a 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga

i) Ko e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, ko hono:

a) pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakaloto fonua mo fakatu'apule'anga; mo

e) langa hake ha sisitemi fakapa'anga 'oku malu mo lele lelei.

ii) Ko e ngaahi tefito'i fatongia 'a e Pangike Pule ko e;

a) tukuatu 'o e pa'anga

e) fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga;

f) fakafuofua'i 'okapau 'e fiema'u, 'a e lahi hono tuku atu, faka'ataa mo e fetongi fakavaha'apule'anga 'o e pa'anga;

h) tauhi mo pule'i 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga;

i) fale'i 'a e Minisita 'i he ngaahi me'a fakapngike mo e fakapa'anga;

k) hoko ko e tefito'i pangike, fakafofonga fakapa'anga moe fakahu'anga pa'anga 'a e Pule'anga;

l) fakahoko 'a e ngaue fakapangike, 'i Tonga ni pe ha feitu'u kehe;

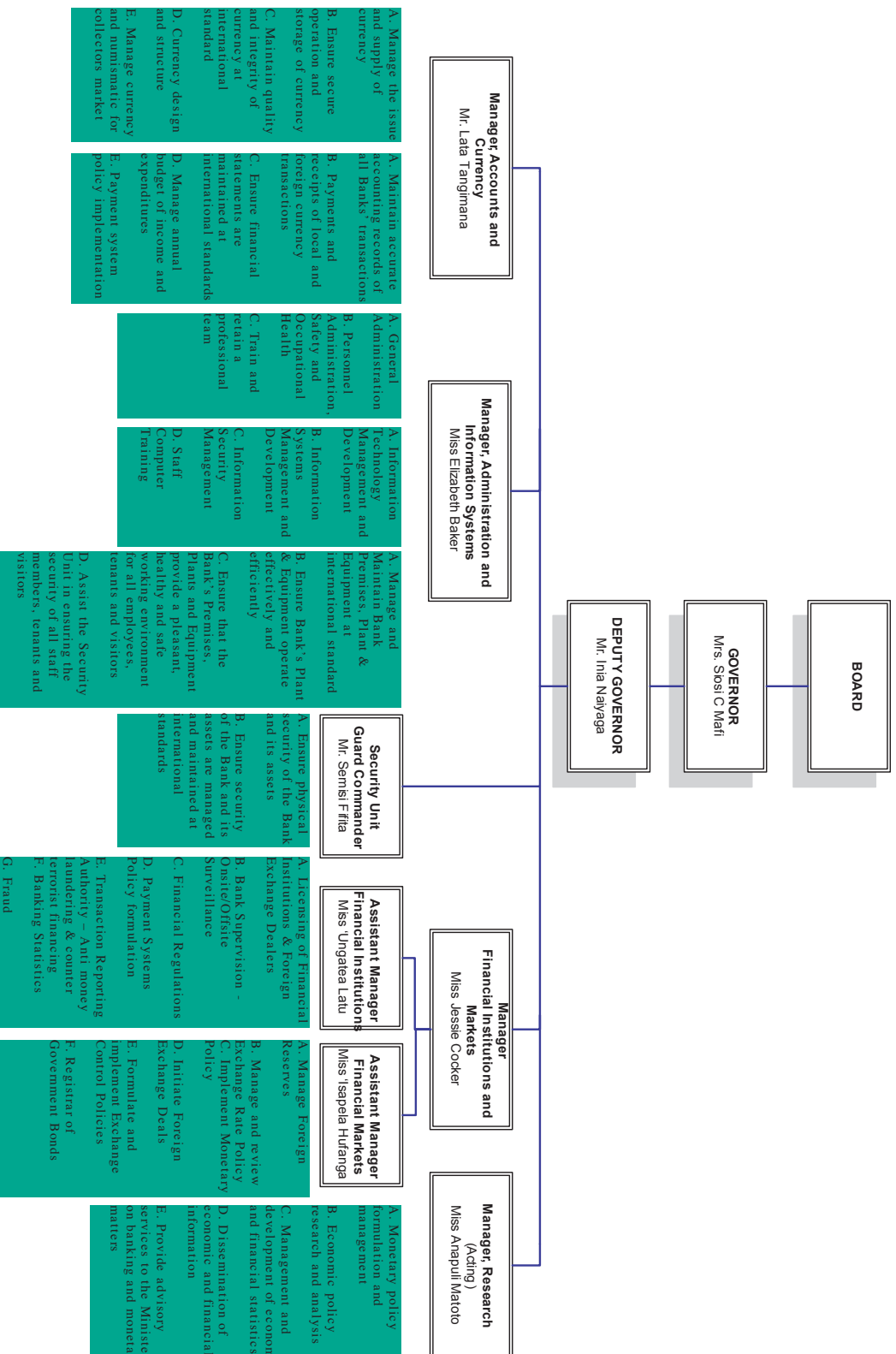
m) pule'i mo tokanga'i e ngaahi kautaha fakapa'anga; mo

n) tokanga'i mo fakatupulekina 'a e lele lelei, malohi mo e malu 'a e fakalele 'o e sisitemi totongi pa'anga.

Kupu 4 mo e Kupu 4A

Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2007

NATIONAL RESERVE BANK OF TONGA JUNE 2009

Kano Tohi

Tu'unga Faka'ekonomika Fakalukufua	
Tu'unga Faka'ekonomika Fakavaha'apule'anga	69
Tu'unga Faka'ekonomika Fakalotofonua	71
Totongi Koloa	72
Fakahoko Ngaahi Ngaue Fakapa'anga	73
Totongi Tupu	74
Fehu'aki Pa'anga mo Muli	75
Ko e Fakafuofua faka'ekonomika ki he Kaha'u	76
 Tafa'aki Ngaue ki he Maketi Fakapa'anga	
Pa'anga Talifaki 'i Muli	78
Mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga	78
Fefakatau'aki Pa'anga Muli	79
Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli	80
Fefakatau'aki Pa'anga Fakalotofonua	80
Fai Lesisita ki he Ngaahi Ponite 'a e Pule'anga	81
 Tafa'aki ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga	
Tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga kuo Laiseni	83
Ola Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngaue	84
Tupu	85
Pa'anga Ngaue	87
Sino'i Pa'anga Tefito	87
Tu'unga lelei 'o e koloa fakalukufua	87
Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga	88
 Ngaahi Ngaue 'a e Pangike Pule	
Hilifaki Kalauni 'o 'ene 'Afio, Kingi Siaosi Tupou V	90
Ngaue Tafa'aki Pa'anga	90
Ola Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngaue	93
Tafa'aki Fakapolokalama mo e Tekinolosia 'o e Komipiuta	93
Tokanga'i Fakalukufua e Ngaahi Ngaue 'a e Pangike Pule	94
Fengaue'aki mo e Pule'anga mo e Ngaahi Pangike	99
Poate 'a e Kau Talekita	99
 Kau 'Ofisa Ma'olunga	101

Kano Tohi

Fakamatala Pa’anga	
Lipooti ‘a e kau Talekita	104
Fakamatala ‘a e kau Talekita	107
Lipooti Tau’atina ‘a e ‘Atita	108
Fakamatala Fakata’u ki he Koloa mo e Mo’ua	110
Fakamatala ki he Tupu mo e Mole	111
Fakamatala fakata’u ki he vahevahe ‘o e Tupu Fakata’u	112
Fakamatala fakata’u ki he fe’unuaki ‘i he Pa’anga Mohe	113
Fakamatala fakata’u ki he fehu’aki ‘o e pa’anga	114
Ngaahi Fakamatala fekau’aki mo e Fakamatala Pa’anga	115

Ngaahi Fakatata

Fakatata 1 : Koloa Fakalukufua ‘a e Fonua	71
Fakatata 2 :Hikihiki ‘i he Totongi Koloa	73
Fakatata 3 :Pa’anga ‘a e ngaahi pangike mo e No ki he Tafa’aki Taautaha	73
Fakatata 4 :Totongi tupu ki he Fakahu Pa’anga	74
Fakatata 5 : Ngaahi Pangike - Vahevahe ‘o e Pa’anga Hu Mai	86
Fakatata 6 : Ngaahi Pangike - Vahevahe ‘o e Ngaahi Fakamole Fakalukufua	86
Fakatata 7 : Ngaahi Pangike - Ngaahi No Palopalema - Pa’anga Talifaki	87

Ngaahi Tepile

Tepile 1 :Ngaahi Me’afua Faka’ekonomika Fakavaha’apule’anga	69
Tepile 2 :Ngaahi Me’afua Faka’ekonomika ‘a Tonga	72
Tepile 3 :Fakaikiiki ‘o e Lekooti Fehu’aki Pa’anga mo Muli (OET) (Fakata’u)	75
Tepile 4 :Ngaahi ‘Akauni ‘a e Ngaahi Pangike	84
Tepile 5 :Ola ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa’anga ‘a e Ngaahi Pangike	85

Tepile 1. NGA'AHI ME'AFUA FAKA'EKONOMIKA FAKAVAHA'APULE'ANGA									
Fonua	Tu'unga Totonu 'o e Koloa 'oku Fa'u Fakalotofonua Nga'unu Fakapeseti			Hikihiki 'I he Totongi o e Koloa Nga'unu Fakapeseti			Palanisi 'o e 'Akauni Lolotonga Peseti 'o e 'Akauni Lolotonga ki he koloa 'oku fa'u fakalotofonua		
	2008	2009	2010	2008	2009	2010	2008	2009	2010
Amelika	0.4	-2.7	1.5	0.7	1.6	1.5	-4.9	-2.6	-2.2
Siapani	-0.7	-5.4	1.7	0.4	-1.5	-0.7	3.2	1.9	2.0
Iulope	0.7	-4.1	0.3	1.6	0.9	0.6	-0.7	-0.7	-0.3
Siaina	9.0	8.5	9.0	2.8	0.8	0.6	9.8	7.8	8.6
Aositelelia	2.4	0.7	2.0	3.7	1.6	1.2	-4.6	-3.2	-5.6
Nu'usila	0.2	-2.2	2.2	3.4	0.9	1.4	-8.9	-7.1	-6.7
IMF World Economic Outlook, 'Okatopa 2009									

'Oku ha mai 'a e matu'uaki lelei 'e he tu'unga faka'ekonomika 'a 'Aositelelia 'a e faingata'a lahi 'i he 'ataakai fakavaha'apule'anga. Na'e malohiange 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika 'i 'Aositelelia 'i he ngaahi fonua tu'umalie 'e ni'ihia pea kake 'a e tupu faka'ekonomika 'i he kuata Ma'asi mo e kuata Sune 'o ha mai ai 'a e 'ikai ke to lalo 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua. Neongo 'a e holo 'i he 'inivesi 'i he ngaahi pisinisi, na'e tu'unga fakafiemalie 'a e uta koloa ki tu'apule'anga neongo 'a e holo lahi 'i he fefakatau'aki fakamamani lahi. Na'e tokoni foki 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga 'a e pule'anga mo e fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga ke pukepuke 'a e ngaahi lelei ko eni kuo a'usia 'i 'Aositelelia. Na'e holoki lahi 'e he Pangike Pule 'o 'Aositelelia 'a e ngaahi totongi tupu 'aki 'a e peseti 'e 4.25 fakakatoa. Na'e tuku atu 'e he pule'anga 'Aositelelia 'a e tokoni fakapa'anga 'a e pule'anga 'a ia na'e kau ai pa'anga 'Aositelelia laka hake he \$12 piliona ko e ponasi pa'anga ki he kau ngaue 'oku ma'u vahenga 'i he tu'unga ma'ulalo ki he lotoloto, ke fakakake'aki 'a e tu'unga faka'ekonomika mo ta'ofi ke 'oua na'a hoko ha to lalo ki he 'ekonomika 'a e fonua.

Na'e kamata ke holoa 'a e tu'unga faka'ekonomika 'a Nu'usila 'i he kuata 'uluaki 'o e 2008 'o ta'ota'ofi ai 'a e tupu 'i he ngaahi kautaha pea hiki hake ai 'a e fakamole 'oku totongi atu kiate kinautolu 'oku fakafalala ki he tokoni 'a e pule'anga mo e totongi 'oku vahe atu ki he kau ta'ema'ungaue. Na'e toe lahiange 'a e fe'amokaki fakapa'anga 'i he patiseti 'a Nu'usila 'i he ta'u 'o ngata ki Sune koe'uhi ko e tu'unga faka'ekonomika ma'ulalo taha eni 'i he ta'u 'e tolungofulu 'o makatu'unga ai 'a e holo 'i he pa'anga humai mei he tukuhau pea holo lahi 'a e pa'anga humai mei he ngaahi 'inivesi 'a e pule'anga koe'uhi ko e to lalo fakamamani lahi. Na'e tukuatu 'e he pule'anga 'a e tokoni fakapa'anga 'i Tisema 2008 ke fakakake'aki 'a e tu'unga faka'ekonomika pea holoki lahi 'e he Pangike Pule 'a Nu'usila 'a e ngaahi totongi tupu 'aki 'a e peseti 'e 5.75 fakakatoa. 'I he kuata Sune, na'e tupu peseti 'e 0.1 'a e tu'unga faka'ekonomika, ko e fuofua kake 'eni 'i he kuata 'e ono.

Na'e a'usia 'e he ngaahi fonua 'i 'Esia 'a e tupu malohi 'i he tu'unga faka'ekonomika 'i he konga lahi 'o e 2008. Ka neongo eni, 'i he faka'osinga 'o e 2008 mo e kamata'anga 'o e 2009, na'e holo lahi 'a e tupu faka'ekonomika 'i he ngaahi fonua 'i 'Esia koe'uhi ko e holo 'a e ma'uma'uluta 'a e tu'unga faka'ekonomika fakamamani lahi pea to lalo ai mo e fehu'aki pa'anga mo e fefakatau'aki koloa. Ko Siaina pe na'e ha mai mei ai na'e 'ikai ke to lalo 'enau tu'unga faka'ekonomika. Na'e toe hiki hake 'a e fakafuofua ki he tupu faka'ekonomika 'i he ngaahi fonua langalanga hake 'i 'Esia, makatu'unga 'i he ha mai 'a e kake 'i he tu'unga faka'ekonomika 'i Siaina mo 'Initia koe'uhi ko e ngaahi tokoni fakalukufua ki he tu'unga faka'ekonomika pea mo e fakafuofua 'e vaveange 'a e fehu'aki pa'anga tefito. Na'e kake 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o Siapani, makatu'unga 'i he leleiange 'a e uta koloa ki tu'apule'anga pea mo e tokoni fakapa'anga 'a e pule'anga.

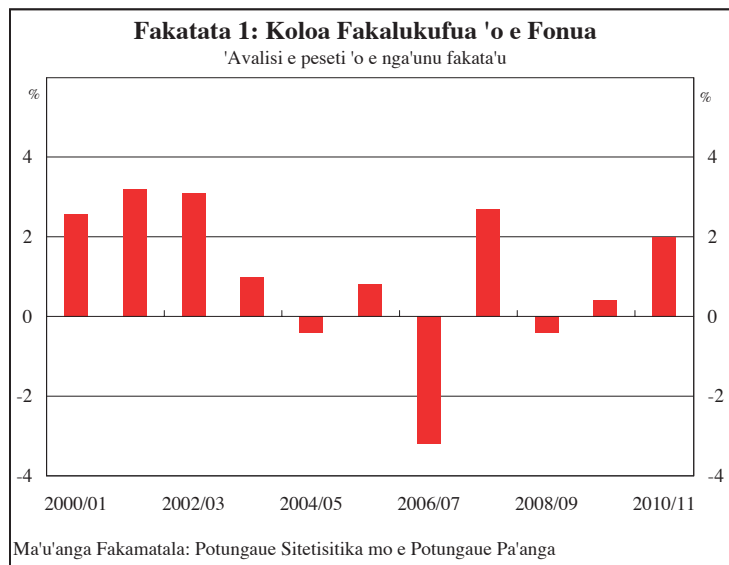
Na'e to lalo 'a e tu'unga faka'ekonomika 'i he ngaahi fonua 'Iunioni 'a 'Iulope 'i he 2008. Na'e vaivai 'a e tu'unga faka'ekonomika 'i Pilitania pea toe holo mo e tu'unga 'o e koloa na'e ngaahi fakalotofonua 'i he kuata Sune 'o e 2009. Na'e kau 'a e ngaahi pangike 'i Pilitania 'i he ngaahi pangike na'e uesia lahi taha 'i he faingata'a fakapa'anga makatu'unga 'i he 'ikai ke lelei 'a e founa pule'i 'o e ngaahi no mo e tu'unga fakapa'anga 'a e ngaahi pangike pea 'ikai fe'unga mo e sino'i pa'anga tefito 'o fakatautu ki he lahi 'o e ngaahi no kuo tuku atu. Na'e kake 'a e tu'unga faka'ekonomika 'i 'Iulope ki he peseti 'e 0.1 'i he kuata Sune fakataha mo e fakalakalaka 'i he fakafuofua 'a e kau fakatau koloa mo e ngaahi pisinisi.

'I he lolotonga 'a e ta'u 'o ngata ki Sune 2009, na'e kamata ke uesia 'e he faingata'a fakapa'anga fakamamani lahi 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika 'i he ngaahi fonua 'i he Pasifiki 'o makatu'unga ai 'a e mamalieange 'a e tupu faka'ekonomika 'i hono fakahoa ki he ngaahi ta'u kuohili. Ko e holo 'i he ngaahi fiema'u mo e kake 'i he ta'ema'ungaue 'i he ngaahi fonua tu'umalie, na'e makatu'unga ai 'a e holo 'i he li pa'anga taautaha mai mei muli ki he ngaahi fonua 'i he Pasifiki pea holo mo e takimamata. Neongo ko e holo 'i he totongi 'o e ngaahi koloa lalahi 'oku fefakatau'aki fakavaha'apule'anga 'oku tokoni ki he ngaahi fonua lahi 'i he Pasifiki 'i hono holoki 'a e hikihihi 'i he totongi 'o e ngaahi koloa, ka na'e uesia ai 'a e ngaahi fonua 'oku nau hu atu ki tu'apule'anga 'a e ngaahi koloa ko eni hange ko Papua Niukini, 'Otu Motu Solomone pea mo Fisi.

Tu'unga Faka'ekonomika Fakalotofonua

Na'e fakafuofua 'e he Potungaue Pa'anga ke holo peseti 'e 0.4 'a e tupu faka'ekonomika 'a e fonua ki he 2008/09, ko e holo hifo eni mei he 'uluaki fakafuofua 'e tupu peseti 'e 0.4 'i he Fakamatala Patiseti 'o e 2009/10. 'Oku ha mahino mai hono uesia 'o e tu'unga faka'ekonomika 'a Tonga 'e he faingata'a fakapa'anga fakamamani lahi 'i he mamalieange 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika. Ko e holo ko eni 'i he tu'unga faka'ekonomika na'e makatu'unga ia mei he holo 'i he tafa'aki 'o e ngoue mo e toutai. Na'e toe holoange mo hono to mo uta atu 'o e hina ki tu'apule'anga 'i he 2008/09, ko e tefito'i koloa huatu ia 'a Tonga ki tu'apule'anga. Na'e holo foki mo e uta atu 'o e vanilla ki tu'apule'anga lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga koe'uhi ko e fetiaki 'i he totongi 'o e vanilla mo e lahi 'a e fe'au'auhi 'i he maketi 'i tu'apule'anga. Na'e holo foki mo e lahi fakakatoa 'o e ika na'e uta atu ki tu'apule'anga 'i he ta'u 'o ngata ki Sune 2009. Ka neongo ia, ko e hu mai ko eni 'a e mokohunu ki he maketi fefakatau'aki mo tu'apule'anga 'oku tokoni lahi ia ki he fakalakalaka 'i he tafa'aki ki he koloa huatu ki tu'apule'anga.

Na'e hokohoko aipe 'a e kake ki 'olunga 'a e ngaahi ngaue langa 'i Tonga 'i he 2008/09 makatu'unga 'i he toe langafo'ou 'o Nuku'alofa. Fakatatau ki he ngaahi savea 'a e Pangike Pule, ko e kake 'i he ngaahi ngaue langa 'oku ha mahino mai ia mei he lahi hono fakatau atu ki tu'a 'a e ngaahi naunau langa humai mei tu'apule'anga. Ko e ngaahi ngaue langa ki he ngaahi pisinisi lalahi 'e ni'ihii 'i he loto senita fakapisinisi 'oku fakapa'anga ia mei he no langa mei Siaina pea mo e pa'anga tokoni 'a e AusAID mo e NZAID ki he toe langa fo'ou 'o e tafa'aki taautaha.

Na'e uesia 'a e tafa'aki takimamata 'e he faingata'a fakapa'anga fakamamani lahi. 'I he ta'u 'o ngata ki Sune 2009, na'e kake peseti 'e 4.1 'a e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva mai ki Tonga ni, kau ai 'a e kakai Tonga na'e foki mai mei muli kae 'i he taimi tatau, na'e holo peseti 'e 6 'a e pa'anga humai mei he folau'eve'eva 'i hono lipooti 'i he fehu'aki pa'anga mo muli 'a e ngaahi pangike fakakomesiale. Ko e kake 'i he tokolahi fakakatoa 'o e kau folau'eve'eva mai ki Tonga ni, 'a ia na'e 'alu hake 'a e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva na'e tu'uta vakapuna mo vakatahi mai ki Tonga ni, na'e makatu'unga ia 'i he hilifaki kalauni 'o 'Ene 'Afio Kingi Siaosi Tupou V, katoanga Heilala mo e konifelenisi 'a e ngaahi siasi mo e ngaahi konifelenisi fakafeitu'u.

Tepile 2. NGAHI ME'AFUA FAKA'EKONOMIKA 'A TONGA ^{1/}					
		2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
Ngaahi Ngaue Faka'ekonomika					
Mahu'inga Faklufufua (Tu'unga totonu)	nga'unu %	0.8	-3.2	2.7	-0.4
Folau'eve'eva (tokolahi)	afe	53.3	52.8	67.1	71.7
Fakapa'anga, Totongi Koloa & Totongi Tupu					
Hikihiki 'o e totongi koloa ('avalisi fakata'u)	% 'i he ta'u	7.2	5.1	9.6	5.6
Hikihiki 'o e totongi koloa (ngata'anga 'o e ta'u)	% 'i he ta'u	6.4	5.7	12.2	1.2
Lahi 'o e pa'anga 'a e fonua (M3 - ngata'anga 'o e ta'u)	\$m pa'anga	253.2	286.9	306.0	302.6
Ngaahi no fakaloto fonua (ngata'anga 'o e ta'u)	\$m pa'anga	264.5	295.2	332.9	318.7
Tupu 'i he fakahu pa'anga taimi loloa (ngata'anga 'o e ta'u)	% 'i he ta'u	6.8	6.6	6.4	5.8
Tupu 'I he pa'anga no (ngata'anga 'o e ta'u)	% 'i he ta'u	12.3	12.4	12.7	12.5
Sekitoa ki Tu'apule'anga					
Koloa uta ki muli (fob)	\$m pa'anga	31.0	26.7	23.5	11.5
Koloa hu mai (fob)	\$m pa'anga	245.4	217.5	262.4	271.4
Pa'anga talifaki 'i muli (ngata'anga 'o e ta'u)	\$m pa'anga	83.2	91.6	89.1	136.3
Fakahoa ki he koloa hu mai (ngata'anga 'o e ta'u)	mahina	4.3	4.4	3.5	5.3
Mahu'inga fetongi pa'anga (ngata'anga 'o e ta'u)	US\$/T\$	0.4848	0.5131	0.5407	0.4967
^{1/} Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga, Potungaue Takimamata, Potungaue Sitetisitika mo e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga					

Totongi Koloa

Ko e hikihiki fakata'u 'i he totongi koloa na'e peseti 'e 1.2 'i he ta'u 'o ngata ki Sune 2009, ko e holo lahi ia mei he peseti 'e 12.2 'i he ta'u 'o ngata ki Sune 2008. Ko e tu'unga ma'ulalo taha eni 'i he hikihiki 'i he totongi koloa talu mei he kake peseti 'e 1.1 'i Febueli 1997. Ko e 'avalisi 'o e hikihiki fakata'u 'i he totongi koloa na'e peseti 'e 5.6, 'o fakahoa ki he peseti 'e 9.6 'i he taimi tatau 'o e ta'u kuo'osi. Ko e holo ko eni 'i he tu'unga 'o e hikihiki 'i he totongi koloa na'e makatu'unga ia mei he holo lahi 'a e totongi lolo fakamamani lahi mei he 'avalisi ko e pa'anga 'Amelika 'e 133 ki he talamu lolo 'i Siune 2008 ki he pa'anga 'Amelika 'e 69 ki he talamu lolo 'i Sune 2009.

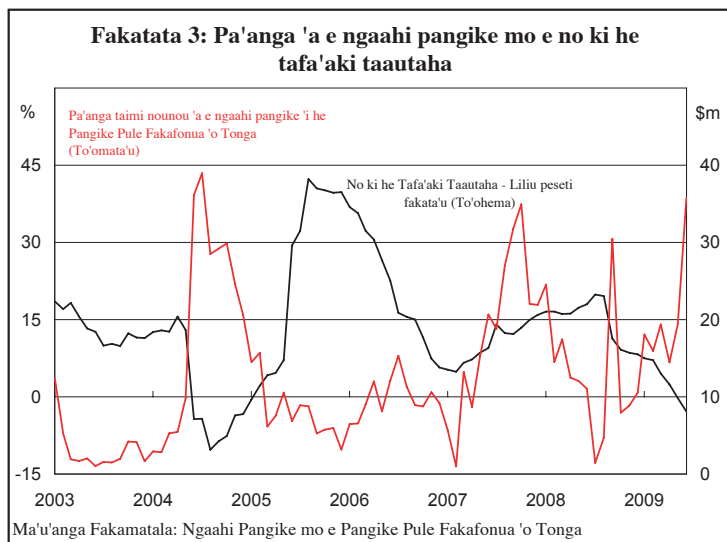
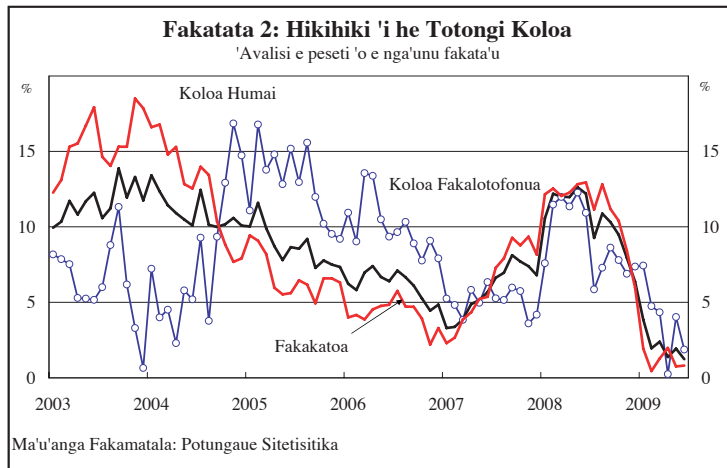
Na'e 'alu hake peseti 'e 0.9 'a e hikihihi 'i he totongi koloa humai 'i he ta'u 'o ngata ki Sune 2009, ko e holo eni mei he kake peseti 'e 12.9 ki he ta'u 'o ngata ki Sune 2008. Ko e holo 'i he hikihihi 'o e totongi koloa humai na'e makatu'unga ia mei he holo 'i he totongi 'o e koloa fefononga'aki mo e ngaahi koloa faka'api. Ko e holo 'i he hikihihi 'i he totongi 'o e koloa fefononga'aki

humai, na'e makatu'unga ia 'i he holo 'a e totongi lolo fakamamani lahi lolotonga 'a e 2008/09 'a ia na'e tupu mei ai 'a e holo 'i he totongi 'o e penisini mo e lolo tisololo 'aki e seniti 'e 88.36 mo e seniti 'e 124.90 ki he lita. Na'e toe tokoni foki mo e vaivaiage 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Nu'usila 'i he pa'anga Tonga ki he holo 'i he hikihihi 'o e totongi koloa me'akai humai mei Nu'usila 'a ia ko e fonua ia 'oku hu lahi taha mai mei ai e ngaahi koloa me'akai ki Tonga.

Na'e kake peseti 'e 1.8 'i he ta'u 'o ngata ki Sune 2009 'a e hikihihi 'i he totongi koloa fakalotofonua 'o fakahoa ia ki he kake peseti 'e 10.9 'i he ta'u 'o ngata ki Sune 2008. Ko e holo ko eni 'i he hikihihi 'i he totongi koloa fakalotofonua, na'e ha mahino ai 'a e holo 'i he totongi 'uhila 'a ia na'e holo 'aki 'a e peseti 'e 24.5 'i he ta'u 'o ngata ki Sune 2009.

Fakahoko Ngaahi Ngaue Fakapa'anga

Na'e holo peseti 'e 1.1 'a e me'afua ki he lahi 'o e pa'anga fakalukufua 'a e fonua (M3) 'i he ta'u 'o ngata ki Sune 2009, fakafehoanaki ki he kake peseti 'e 6.7 'i he ta'u kuohili. Koe holo ko 'eni 'oku ha mai ai 'a e uesia mei he holo 'i he li pa'anga taaataha mai mei muli 'o hoko ai ke toho 'e he kakai Tonga mei he pangike 'enau pa'anga na'e fakahu ki he tohi pangike mo fakahu taimi tu'upau.

Na'e lahi 'a e ngaahi fiema'u no fakalotofonua 'i he kamata'anga 'o e ta'u fakapa'anga, ka neongo ia, na'e fakamalohi 'i 'e he ngaahi pangike 'enau tu'utu'uni ki he ngaahi no koe'uhi ko e kake lahi 'i he ngaahi no palopalema 'o kaunga 'eni ki he holo 'i he tupu 'i he ngaahi no. Ko ia ai, na'e holo peseti 'e 2.9 'i he ta'u 'o ngata ki Sune 2009 'a e tupu 'i he ngaahi no ki he tafa'aki taautaha.

Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2008/09, na'e lahi taha 'a e no mei he ngaahi pangike ki he tafa'aki fakapisinisi. Na'e kake peseti 'e 3.9 'a e no ki he tafa'aki fakapisinisi pea ko e no ki he tafa'aki taautaha na'e holo lahi 'aki 'a e peseti 'e 9.7 'i he ta'u 'o ngata ki Sune 2009.

Ko e uesia 'o e ngaahi ngaue faka'ekonomika fakalotofonua 'e he faingata'a fakapa'anga fakamamani lahi, 'oku ha mahino mai ia 'i he si'isi'iange 'a e li pa'anga taautaha mai mei muli mo e pa'anga humai mei he folau'eve'eva, 'o hoko ai ke fehanga'anga 'a e ngaahi pisinisi mo e kakai 'i Tonga ni mo e ngaahi faingata'a fakapa'anga pea uesia ai mo e totongi fakafoki 'enau ngaahi no. 'I Sune 2009, na'e 'ikai ke toe fakatau atu 'e he Pangike Pule 'ene ngaahi nouti pea holoki mo e pa'anga talifaki kuo pau ke fakahu 'e he ngaahi pangike fakalotofonua 'i he Pangike Pule 'aki 'a e peseti 'e 5 mei he peseti 'e 10 'i 'Aokosi 2009 ke malava ke toe holo'anga 'a e ngaahi totongi tupu 'oku hilifaki 'e he ngaahi pangike ki he ngaahi no ke tokoni ki he faingata'a'ia fakapa'anga 'oku fehanga'anga mo e kakai no pea mo faka'ai'ai 'a e no ke tokoni ki he ngaahi ngaue faka'ekonomika 'a e fonua.

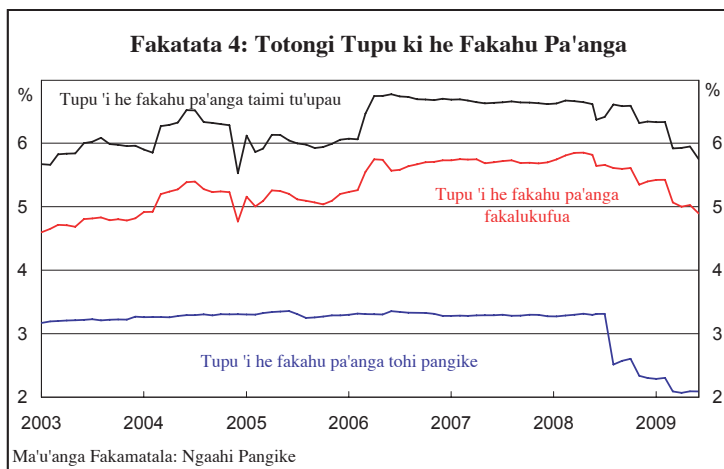
Totongi Tupu

Na'e holo mamalie 'a e totongi tupu totonu 'i he ta'u fakapa'anga kuo'osi. Kaikehe, ko e holo 'i he ngaahi totongi tupu na'e fetamate'aki ia pea mo e holo 'i he hikihihi fakata'u 'o e totongi koloa 'o makatu'unga ai 'a e kake 'i he totongi tupu totonu ki he fakahu pa'anga 'o a'u ki he peseti 'e 3.6 'i Sune 2009. 'Oku sai 'a e kake 'i he totongi tupu totonu ki he fakahu pa'anga pea 'oku tokoni ia ki hono faka'ai'ai 'a e ngaahi ngaue fakapa'anga.

'I he faka'osinga 'o Sune 2009, ko e totongi tupu ki he fakahu pa'anga taimi tu'upau 'oku fakafuofua 'e he Pangike Pule, 'a ia ko e 'avalisi 'o e ngaahi totongi tupu 'oku totongi 'e he ngaahi pangike fakakomesiale ki he fakahu pa'anga si'i hifo 'i he \$50,000, na'e holo ki he peseti 'e 5.8 mei he peseti 'e 6.4 'i he ta'u kuohili koe'uhi ko e kake 'i he pa'anga ngaue 'a

e ngaahi pangike 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga.

Kaikehe, ko e totongi tupu ki he ngaahi no 'a ia ko e 'avalisi 'o e ngaahi totongi tupu ki he ngaahi no taautaha mo e ngaahi no pisinisi na'e ki'i holo si'i ki he peseti 'e 12.5 mei he peseti 'e 12.7 'i he ta'u kuohili.

Fehu'aki Pa'anga mo Muli

Fakatatau ki he ngaahi fakamatala fehu'aki pa'anga mo muli, 'a ia na'e lipooti mai mei he ngaahi pangike fakakomesiale ki he ta'u 2008/09, ko e fe'amokaki 'i he 'akauni lolotonga na'e ma'ulalo ia 'i he hulu 'i he 'akauni pa'anga tefito fakataha mo e pa'anga humai na'e te'eki ke lekooti 'o makatu'unga ai 'a e kake 'i he tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli 'aki 'a e \$47.1 miliona ki he \$136.3 miliona, 'a ia 'oku fe'unga mo e koloa humai ki he mahina 'e 5.3 (Tepile 3).

Ko e kake \$21.0 miliona ki he \$259.9 miliona 'a e fe'amokaki 'i he fefakatau'aki 'i he ta'u 'o ngata ki Sune 2009, na'e makatu'unga ia 'i he ma'ulalo 'a e pa'anga humai mei he koloa huatu mo e kake 'i he totongi koloa humai mei tu'apule'anga tautefito ki he lolo. Na'e holo 'a e koloa huatu ki tu'apule'anga ki he tu'unga ma'ulalo ko e \$11.4 miliona, 'o fakahoa ia ki he

Tepile 3. FAKAIKIHIKI 'O E LEKOOTI FEHU'AKI				
PA'ANGA MO MULI (OET): Fakata'u				
	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
A. Palanisi 'o e fefakatau'aki koloa	-214.4	-186.6	-238.9	-259.9
Kolola hu atu	31.0	26.3	23.5	11.4
Kolola hu mai	245.4	212.9	262.4	271.4
E. Palanisi 'o engaahi ngaue	-16.2	-35.8	-6.2	-5.4
Totongi mai	50.9	38.8	70.1	83.7
Totongi atu	67.1	74.7	76.3	89.1
F. Palanisi 'o e tupu 'I he ngaahi 'inivesi	5.7	7.1	6.4	57.5
Totongi mai	9.9	12.9	13.0	60.8
Totongi atu	4.2	5.8	6.6	3.4
H. Palanisi 'o e talafi pa'anga	178.4	168.6	180.2	158.0
Totongi mai	205.5	187.3	203.6	177.9
Taa'utaha	205.0	186.8	202.8	175.2
Pule'anga	0.5	0.5	0.8	2.6
Totongi atu	27.1	18.7	23.4	19.9
Taa'utaha	26.5	18.1	23.1	18.5
Pule'anga	0.5	0.6	0.3	1.3
I. Palanisi 'o e 'akauni lolotonga (A+E+F+H)	-46.6	-46.7	-58.6	-49.8
K. Palanisi 'o e 'akauni tefito	45.0	53.8	69.0	68.0
Pa'anga tefito fakapule'anga	16.8	19.7	22.7	-11.0
Hu mai	22.8	24.7	26.5	18.4
Hu atu	6.0	5.0	3.7	29.4
Pa'anga tefito taa'utaha	28.1	34.2	46.2	79.0
Hu mai	37.5	39.9	50.5	88.9
Hu atu	9.3	5.7	4.3	9.9
L. Ngaahi pa'anga hu mai	2.7	1.3	-12.9	29.0
M. Palanisi fakalukufua (I+K+L) ^{1/}	1.1	8.4	-2.5	47.1
1/ Fakatatau ki he liliu 'i he pa'anga talifaki 'a e Pule'anga i muli. Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga				

\$23.5 miliona 'i he ta'u kuo'osi, makatu'unga 'i he ma'ulaloange 'a e pa'anga hu mai mei he ngoue hina pea mo e ika.

Ko e holo 'i he fe'amokaki 'i he 'akauni ngaue mei he \$6.2 miliona ki he \$5.2 miliona 'i he 2008/09 na'e ha mahino ai 'a e ma'olungaange 'a e pa'anga humai mei he folau'eve'eva. Na'e lahi 'aupito 'a e hulu 'i he pa'anga 'inivesi tupu mei he pa'anga humai mei he taha 'o e ngaahi kautaha tautaha. Na'e holo 'a e li pa'anga tautaha mai mei muli 'aki 'a e peseti 'e 14 ki he \$175.2 miliona 'i he ta'u 'o ngata ki Sune 2009, 'a ia na'e ha mahino ai 'a e uesia mei he to lalo faka'ekonomika fakamamani lahi. Ko e ma'olunga 'a e tu'unga 'o e ta'ema'u ngaue 'i he ngaahi fonua 'oku lahi taha 'a e li pa'anga mai mei ai na'e kaunga ia ki he holo 'a e li pa'anga mai mei muli ki he ngaahi famili mo e ngaahi kaungame'a 'i Tonga ni.

Ko e kake 'i he pa'anga 'inivesi mo e holo 'i he fe'amokaki 'i he ngaahi 'akauni ngaue, na'e lahiange ia 'i he kake 'i he fe'amokaki 'i he fefakatau'aki mo e holo 'i he palanisi 'o e pa'anga li mai mei muli, 'o makatu'unga ai 'a e holo 'a e fe'amokaki 'i he 'akauni lolotonga ki he \$49.8 miliona 'i he ta'u 2008/09.

Na'e holo si'i 'aki 'a e \$1.0 miliona ki he \$68.0 miliona 'a e hulu 'i he 'akauni pa'anga tefito 'o ha mahino ai 'a e lahiange 'a e pa'anga huatu tefito 'a e pule'anga. Ko e hulu 'i he pa'anga humai te'eki ke lekooti fakataha mo e hulu 'i he 'akauni pa'anga tefito, na'e lahiange ia 'i he kake 'i he fe'amokaki 'i he 'akauni lolotonga, 'o makatu'unga ai 'a e hulu \$47.1 miliona 'i he fehu'aki pa'anga mo muli, fakafehoanaki ki he fe'amokaki \$2.5 miliona na'e lekooti ki he ta'u 2007/08.

Ko e Fakafuofua Faka'ekonomika Ki he Kaha'u

Ko e fakafuofua ki he kaha'u faka'ekonomika 'o Tonga 'oku tu'u 'i he tu'unga laveangofua koe'uhi neongo kuo kamata ke mavahe 'a e 'ekonomika fakamamani lahi mei he tu'unga to lalo na'e 'i ai, ka 'oku fakafuofua 'e mamalie pe mo loloa 'a e kake 'i he tupu faka'ekonomika fakamamani lahi pea 'e hokohoko atu 'a e kake 'i he ta'ema'ungaue. 'Oku 'uhinga eni, 'e hokohoko atu 'ene uesia 'a e li pa'anga tautaha mai mei muli mo e takimamata 'i Tonga 'i he ta'u fakapa'anga hoko pea 'e kei tuai ha kake ki 'olunga 'a e ngaahi ngaue faka'ekonomika. 'Oku fakafuofua 'a e Potungaue Pa'anga 'e tupu peseti 'e 0.4 'a e tupu faka'ekonomika ki he 2009/10 koe'uhi ko e fakafuofua 'e fakalalakala 'a e tafa'aki 'o e ngoue mo e toutai, fefononga'aki mo e fetu'utaki pea mo e ngaahi ngaue 'a e pule'anga.

'Oku fakafuofua 'e kei tu'unga fakafiemale pe 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli, 'o laka hake 'i he koloa humai ki he mahina 'e 4 'i he'ene a'u ki he faka'osinga 'o e 2009/10. Neongo 'a e fakafuofua ke toe ma'olungaange 'a e totongi koloa huatu ki he ngaahi ngaue langa 'i Tonga tautefito ki he toe langa fo'ou 'o Nuku'alofa, ko e ngaahi tokoni pa'anga lalahi mei muli ki he pule'anga 'e tokoni ia ki hono pukepuke 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli 'i he tu'unga fakafiemale.

Ko e ngaahi no ki he tafa'aki tautaha 'oku fakafuofua 'e 'ikai vave ha'ane kake ki 'olunga neongo 'a e lahi 'a e pa'anga ngaue 'i he ngaahi pangike, koe'uhi ko e hokohoko atu 'a e holo 'i he ngaahi fiema'u fakalotofonua pea 'e hokohoko atu pe hono fakamalohi'i 'e he ngaahi pangike 'enau ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi fiema'u no. Ka neongo ia, ko e ngaahi ngaue

lana lalahi 'e hoko atu pe hono fakapa'anga 'e he no lana mei Siaina 'o fakafou 'i he pule'anga kae 'ikai ko e ngaahi pangike.

'Oku fakafuofua ke kake 'a e hikihihi fakata'u 'i he totongi koloa koe'uhi ko e kake 'i he totongi lolo fakamamani lahi mo e malohiange 'a e pa'anga Nu'usila, ka 'e kei tu'uma'u pe 'i he fika matelau. 'Oku mahu'inga ki he Pangike Pule ke tokanga mo hokohoko atu hono siofi 'a e tu'unga faka'ekonomika mo fakapa'anga 'o e fonua koe'uhi ke pukepuke 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli 'i he tu'unga fe'unga pea mo ta'ota'ofi 'a e hikihihi 'i he totongi koloa.

Tafa'aki Ngaue ki he Maketi Fakapa'anga

Pa'anga Talifaki 'i Muli

Lolotonga 'a e ta'u, na'e tauhi 'e he Pangike Pule 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli ke fe'unga mo e koloa humai ki he mahina 'e 3 ki he 4 pea na'e kaunga lelei eni ki hono tauhi 'o e tu'unga falala'anga 'i he tafa'aki fakapa'anga 'a e fonua lolotonga 'a e faingata'a fakapa'anga fakamamani lahi. Ko e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli na'e fe'unga mo e koloa humai mei muli ki he mahina 'e 3.2 ki he 5.1. Ko e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli na'e 'i he vaha'a 'o e \$86.2 miliona ki he ma'olunga taha ko e \$136.3 miliona 'a ia na'e fe'unga mo e koloa humai mei muli ki he mahina 'e 5.1 'i he 'aho 30 Sune 2009. Ko hono fakahoa 'eni ki he \$89.1 miliona 'i he 'aho 30 Sune 2008, fe'unga mo e koloa humai ki he mahina 'e 3.6. Ko e hiki lahi ko 'eni 'i he pa'anga talifaki, na'e makatu'unga ia mei he ngaahi pa'anga muli na'e fakahu mai ki he pule'anga mo e kautaha taaautaha 'e taha, pehe ki he fakalahi 'o e pa'anga tefito 'a e ngaahi pangike fakakomisiale. 'I he taimi tatau, na'e holo 'a e tu'unga 'o e koloa humai talu mei Sanuali 2009 makatu'unga 'i he holo 'a e fiema'u koloa pea pehe ki he holo 'a e totongi fakamamani lahi 'o e lolo mo e koloa me'akai.

Ko e tefito'i taumu'a 'a e Pangike Pule 'i hono tokanga'i 'o e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli, ke ma'u 'a e tupu ma'olunga taha 'i he taimi tatau 'oku fakapapau'i 'a e malu, liliu ngofua ki he pa'anga pea tu'uma'u 'a hono mahu'inga fakalukufua. Tupu mei he ngaahi faingata'a fakapa'anga mo faka'ekonomika fakamamani lahi, na'e faingata'a ki he Pangike ke fakakato 'a 'ene taumu'a ngaue ko eni koe'uhi ko e ngaahi tu'unga ta'epau 'i he ngaahi maketi fakamamani lahi, holo 'a e totongi tupu 'i he ngaahi tipositi pe pa'anga kuo 'inivesi 'i he fonua muli, pea pehe ki he fetu'aki 'a e fakafetongi pa'anga muli. Na'e tu'unga heni 'a hono ngaue'aki 'e he Pangike Pule 'a e ngaahi founa fakapotopoto ke tokanga'i 'aki 'a e tu'unga malu 'o e pa'anga talifaki 'aki hono fakangatangata 'o e fakahu 'o e pa'anga talifaki 'i he ngaahi pangike komesiale lalahi 'i tu'apule'anga. Na'e muimui'i ofi 'e he Pangike 'a e tu'unga 'o e ngaahi pangike lalahi fakamamani ke fakapapau'i 'oku fakahu 'a e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i he ngaahi pangike 'oku malu mo pau 'i tu'apule'anga (A-rated). Na'e toe 'inivesi foki 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'i he ngaahi ponite 'a e pule'anga mo e fakahu pa'anga 'i he ngaahi pangike pule. Ko e konga lahi 'o e pa'anga talifaki 'i muli 'oku 'i he pa'anga 'Aositelelia, pa'anga Nu'usila, mo e pa'anga 'Amelika.

Mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga

'Oku fokotu'utu'u faka'aho 'e he Pangike Pule 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'o fakatautu ki he mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'a e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki lahi taha mo Tonga.

'Oku vakai'i mo tokanga'i 'e he Pangike Pule 'a e ngaahi feliuliaki 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakafetongi mo e pa'anga muli ke tauhi ma'u 'a e tu'unga fefakatau'aki 'a e fonua mo muli mo e fe'au'auhi 'i he ngaahi koloa hu atu ke hoa tatau mo hono tauhi 'o e ma'uma'uluta mo e falala'anga 'o e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua 'a e fonua. 'E malava 'e he Pangike Pule ke fakahoko ha ngaahi liliu ki he fakafetongi pa'anga koe'uhi ke tokoni ki hono fatongia ke ne lava 'o tali 'a e ngaahi fakatamaki fakafokifa 'oku 'ikai lava 'o mapule'i pea tauhi 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'i ha tu'unga 'oku hoa tatau mo 'ene ngaahi tefito'i taumu'a ke pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo

fakatu'apule'anga. Na'e hokohoko atu ai pe 'a e fakahoko 'a e ngaahi liliu fakatekinikale ki he fakafetongi pa'anga 'i he ta'u 2008/09. Lolotonga 'a e 2008/09, na'e fe'unuaki 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakahoa ki he pa'anga 'Amelika mei he US\$0.45 ki he US\$0.54, fakahoa ki he fe'unuaki 'o e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga mei he pa'anga 'Amelika 'e US\$0.50 pea mo e US\$0.55 'i he ta'u 2007/08. Na'e 'alu hake 'a e tu'unga fakanomipa 'o e fakafetongi pa'anga muli 'aki 'a e peseti 'e 1.5 'i he ta'u 2008/09 'a ia 'oku ha ai 'a e malohiange 'a e pa'anga Tonga 'i hono fakahoa ki he mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo Tonga. Ko e malohiange 'a e pa'anga Tonga na'e tupu ia mei he vaivaiaange 'a e pa'anga 'Aositelelia mo Nu'usila. Na'e tupu 'a e vaivaiaange 'a e pa'anga 'Aositelelia mo e Nu'usila mei he to lalo 'a e 'ekonomika fakamamani lahi pea tukuange atu 'e he kau 'inivesitoa 'enau 'inasi 'inivesi 'i he pa'anga 'Aositelelia mo e Nu'usila ka nau fakalahi 'enau 'inivesi 'i he pa'anga 'Amelika. Na'e fe'unuaki 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakahoa ki he pa'anga 'Aositelelia mo Nu'usila mei he AUD0.56 ki he AUD0.70 pea mo e NZD0.71 ki he NZD0.86 'i he 2008/09, ko e nga'unu hake ko 'eni oku makatu'unga ia 'i he lahiange 'a e feliuliuaki 'a e pa'anga muli 'i he maketi fakatu'apuleanga lolotonga 'a e faingaata'a fakapa'anga fakamamani lahi, 'i hono fakahoa ki he fe'unuaki 'o e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga 'i hono fakahoa ki he pa'anga 'Aositelelia mo Nu'usila mei he AUD0.56 ki he AUD0.60 pea mo e NZD0.65 ki he NZD0.70 'i he 2007/08.

Na'e kake peseti 'e 0.6 'a e tu'unga totonu 'o e fakafetongi pa'anga muli 'i he vaha'a taimi tatau koe'uhi na'e ma'olungaange 'a e hikihihi 'i he totongi koloa 'a Tonga 'i he hikihihi 'i he totongi koloa 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo ia lolotonga 'a e ta'u. Ka neongo ia, 'oku 'i ai 'a e fakalakalaka 'i he tu'unga 'o e hikihihi 'i he totongi koloa 'a Tonga 'i he faka'osinga 'o e 2008/09 'i hono fakahoa ki he taimi tatau 'o e ta'u kuo'osi. Na'e kaunga 'a e holo lahi 'i he totongi lolo fakamamani lahi mo e vaivaiaange 'a e pa'anga Nu'usila 'i hono fakahoa ki he pa'anga Tonga ki he ma'ulalo 'a e hikihihi 'i he totongi koloa 'a Tonga.

Na'e hokohoko atu aipe 'a e 'oatu 'e he Pangike Pule 'a e mahu'inga 'o e fakafetongi pa'anga muli ki he pule'anga mo e kasitoma kehe 'o fakatatau ki he'enau ngaahi fiema'u. 'Oku tuku atu fakauike 'i he peesi 'initaneti (website) 'a e Pangike Pule mo e ngaahi nusipepa fakalotofonua, 'a e mahu'inga 'o e fakafetongi pa'anga muli 'a e ngaahi pangike fakakomesiale mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli, 'o fakataumu'a ke fakalelei'i 'a e 'ilo 'a e kakai 'o e fonua ki he mahu'inga 'o e fakafetongi pa'anga muli mo tokoni ki hono faka'ai'ai 'a e fe'au'auhi 'i he maketi ki hono fokotu'utu'u 'o e mahu'inga 'o e fakafetongi pa'anga muli. Koe'uhi ko e uesia 'a Tonga 'e he faingata'a fakapa'anga fakamamani lahi, na'e toe tokangaange 'a e Pangike Pule ki hono vakai'i mo hono tokanga'i 'a e tu'unga 'o e fetongi pa'anga fakatau mai mo fakatau atu 'a e pa'anga muli 'a e ngaahi pangike fakakomesiale mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli 'o fakataumu'a eni ke fakapapau'i 'oku ma'ulalo fe'unga 'a e tu'unga 'o e ngaahi fetongi pa'anga muli 'a ia 'oku tuku atu ki he kakai 'o e fonua pea mo holoki 'a e faikehekehe 'i he'enau tu'unga fetongi pa'anga fakatau mai mo e fakatau atu 'i he ngaahi talafi pa'anga muli.

Fefakatau'aki Pa'anga Muli

'Oku ngaue'aki 'e he Pangike Pule 'a e pa'anga 'Amelika 'i he'ene fetongi pa'anga muli kotoa pe mo e ngaahi pangike fakakomesiale fakalotofonua. 'Oku fika'i pea tuku atu faka'aho

'e he Pangike Pule 'a e tu'unga fakafetongi pa'anga Amelika ki he pa'anga Tonga pea 'oku ngaue'aki 'a e fo'i tu'unga fakafetongi pa'anga ko eni ki hono fakatau atu mo fakatau mai 'a e pa'anga 'Amelika. 'Oku makatu'unga heni 'a e fakamahu'inga'i 'e he ngaahi pangike fakakomesiale 'a e tu'unga fefakatau'aki pa'anga 'Amelika 'oku 'oatu ki he kakai ke fai 'aki 'a e fakafetongi pa'anga 'Amelika pea mo e ngaahi pa'anga muli kehe. 'Oku toe fakahoko pe 'e he Pangike Pule 'a e fatongia tatau ki he'ene kau kasitoma kehe, pea pehe ki he'ene 'akauni pe 'a'ana 'i he ngaahi pa'anga muli kehekehe. Lolotonga 'a e ta'u, na'e lahiange hono fakatau mai 'e he Pangike Pule 'a e pa'anga muli mei he ngaahi pangike fakakomesiale moe pule'anga 'i he'ene fakatau atu 'a e pa'anga muli. Na'e fe'unga mo e T\$250.6 miliona 'a e pa'anga muli na'e fakatau mai 'o lahiange ia 'i he pa'anga muli na'e fakatau atu ko e T\$203.8 miliona, 'a ia na'e fe'unga fakakatoa 'a e pa'anga na'e huatu mo humai lolotonga 'a e ta'u mo e T\$454.5 miliona. Na'e hiki hake eni 'aki 'a e peseti 'e 80 'i he lahi 'o e ngaahi fefakafetongi'aki pa'anga muli 'i he ta'u kuohili makatu'unga eni 'i he ngaahi fakafetongi pa'anga lalahi ne fakahoko 'e he Pangike lolotonga 'a e ta'u.

Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli

'I he lolotonga 'o e ta'u 2008/09, na'e ngaue 'a e Pangike Pule ki he ngaahi kole ngofua totongi pa'anga ki muli 'e 878 'a ia na'e laka honau mahu'inga 'i he lahi 'o e totongi pa'anga ki muli 'oku 'i he mafai 'o e ngaahi pangike fakakomesiale mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli kuo laiseni 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pangike Pule fekau'aki mo e fe'ave'aki pa'anga mo muli. Na'e fe'unga hono fakakatoa 'o e ngaahi kole ngofua totongi pa'anga ko eni mo e \$211.5 miliona 'i he 2008/09, 'a ia ko e peseti 'e 7 ko e ngaahi totongi pa'anga tefito (capital), fakahoa 'eni ki he kole ngofua totongi pa'anga ki muli 'e 895 'a ia na'e fe'unga hono fakakatoa mo e \$194.6 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2007/08. 'Oku pehee 'e he Pangike Pule ko e holo 'a e ngaahi kole ngofua totongi pa'anga ki muli koe'uhi ko e si'isi'i ange 'a e fiema'u 'o e ngaahi koloa hu mai mei muli. Na'e ngaue foki 'a e Pangike Pule ki he ngaahi tohi kole ngofua 'e 4 ki hono 'ave / to'oto'o 'o e pa'anga ki muli laka hake 'i he T\$10,000, 'a ia na'e tali ai 'a e ngaahi kole ngofua 'e 3, fe'unga fakakatoa mo e T\$0.3 miliona.

Na'e fakahoko foki 'e he Pangike Pule ha ngaahi fakataha mo e ngaahi pangike, Potungaue Tanaki Pa'anga 'a e Pule'anga mo e Kasitomu, mo e ngaahi kautaha lalahi hu koloa mai mei muli ke fakamahino pea fakalelei'i 'a 'enau mahino'i 'o e ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e fetongi pa'anga muli. 'Oku ngaue'aki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e lahi 'o e ngaahi kole ngofua totongi pa'anga ki muli ki he ngaahi fakafuofua 'a e Pangike Pule ki he tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'i muli 'a e pule'anga, pea pehe foki ki he'ene ngaahi fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga.

Fefakatau'aki Pa'anga Fakalotofonua

Ko e tafa'aki ki he fefakatau'aki pa'anga fakalotofonua 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga kuo tu'utu'uni 'e he komiti fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga 'a e Pangike Pule. Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga 'a e Pangike Pule 'oku tukuatu ia 'i he Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga 'o Ma'asi 2009 mo Sepitema 2009. 'I 'Okatopa 2008, na'e toe fakatau atu 'a e nouti 'a e Pangike Pule makatu'unga 'i he fiema'u ke fakasi'isi'i 'a e lahi 'o e pa'anga ngaue 'a e ngaahi pangike hili 'a e fakahu mai 'o e pa'anga tefito 'a e ngaahi pangike fakakomesiale, pehe ki he

pa'anga lahi ne ma'u mai ki he pule'anga mo e taha 'o e ngaahi kautaha taautaha. Na'e tafataha pe 'a e Pangike Pule 'i hono fakatau fakauike atu 'o e ngaahi nouti 'aho 'e 28 'i he totongi tupu na'e 'i he vaha'a 'o e peseti 'e 1.0 mo e peseti 'e 3.0 fakata'u. Na'e fakatau atu 'a e ngaahi nouti Pangike Pule fe'unga hono mahu'inga mo e \$99 miliona. Ko e ngaahi pangike fakakomesiale na'e lahi taha 'enau fakatau 'a e ngaahi nouti.

'I Me 2009, na'e 'ikai ke toe fakatau atu 'e he Pangike Pule ha nouti hili ia hono fakangaloku 'e he Pangike Pule 'a e tu'unga 'o 'ene fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga mo tuku 'a e ngaahi pa'anga koeni 'i he ngaahi pangike ke tokoni ke toe holoange 'a e ngaahi totongi tupu ke faka'ai'ai 'a e ngaahi no mo e ngaahi ngaue faka'ekonomika. Ko ia ai, 'i he faka'osinga 'o Sune 2009, na'e 'ikai ke 'i ai ha nouti 'a e Pangike Pule na'e fakatau atu.

Fai Lesisita ki he Ngaahi Ponite 'a e Pule'anga

Ko e fatongia 'e taha 'a e Pangike Pule, ko e fai lesisita ki he ngaahi ponite 'a e pule'anga Tonga. Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2008/09, na'e tuku atu 'e he Pangike Pule 'a e ponite 'e 3 'a e pule'anga pea ngaue ki he ngaahi ponite 'e 3 na'e kakato 'a honau taimi. 'I he faka'osinga 'o Sune 2009, ko e lahi fakakatoa 'o e ponite 'a e pule'anga kuo tuku atu, na'e fe'unga hono mahu'inga mo e \$21.45 miliona, 'a ia na'e tu'u tata pe mo e tu'unga 'i he ta'u kuohili. Na'e fakatau kotoa atu 'e he Pangike Pule 'a 'ene ngaahi ponite pule'anga fe'unga mo e \$9.7 miliona pea na'e tokoni ia ki hono fakafaingamalie'i 'a e fefakatau'aki 'o e ngaahi ponite 'a e pule'anga 'i he maketi. 'Oku fenapasi eni mo e tu'utu'uni 'a e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga 2007.

Tafa'aki Ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga

Ko e taha 'o e ngaahi taumu'a 'a e Pangike Pule ko hono tauhi 'o e tu'unga malu mo lelei 'o e tafa'aki fakapa'anga. 'Oku malava 'o fakahoko 'a e taumu'a ko eni 'i hono laiseni, pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga (pangike).

'Oku 'i ai 'a e Pangike 'e 4 kuo 'osi laiseni ke ngaue 'i Tonga ni.

	Ngaahi Va'a (kau ai 'a e 'ulu'i 'ofisi 'i Nuku'alofa, Tongatapu)	Ngaahi misini toho pa'anga (ATMs)	Ngaue faka-pangike 'i he 'initaneti	Ngaahi fatongia kehe
Australia and New Zealand Banking Group Limited (ANZ)	3	11	'Io	Va'a ngaue faka-pangike ki he ngaahi kolo 'i 'uta (Rural Banking)
Westpac Pangike 'o Tonga (WBOT)	5	8	'Io	Polokalama ako ki he ngaahi me'a fakapa'anga – Polokalama 'Uluaki Sitepu Fakapa'anga
Pangike MBF	2	-	-	-
Pangike Langa Fakalakalaka (TDB)	6	-	-	Ngaahi no iiki (Microfinance)

'I he 2008/2009, na'e fakalahi 'e he ngaahi pangike 'enau ngaahi va'a 'oku nau fai fatongia ai pea fakahoko mo e ngaahi ngaue fo'ou 'o kau ai 'a e ngaahi ngaue fakapangike 'i he 'initaneti. Ko e ngaahi misini toho pa'anga fakakatoa 'e 19 'oku lolotonga ngaue'aki 'i Tongatapu pea mo Vava'u.

Ko e Westpac Pangike 'o Tonga pea mo e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga na'a na kei tauhi pe 'a hona ongo 'ulu'i 'ofisi mo e ngaahi va'a 'i Tongatapu pea pehe foki ki he ngaahi va'a 'i Vava'u, Ha'apai mo 'Eua. Ko e 'ulu'i 'ofisi 'o e Pangike MBf ne kei tu'u pe 'i Tongatapu pea 'oku 'i ai mo hono va'a 'i Vava'u. Ko e 'ulu'i 'ofisi 'o e Pangike ANZ ne kei tu'u pe mo ia 'i Tongatapu pea 'oku 'i ai mo hono va'a 'i Vava'u. Na'e kakato pea kamata fakahoko ngaue ai pe 'a e Pangike ANZ mei honau 'ulu'i 'ofisi fo'ou mo e va'a 'i Ma'ufanga 'i Ma'asi 2009 pea na'e fakaava mo honau va'a lahi 'i Nuku'alofa 'i he kongakimu'a 'o Siulai 'i he hili 'a e maumau ne hoko ki honau 'ulu'i 'ofisi 'i he 2006.

Na'e hokohoko atu ai pe 'a e ngaue 'a e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga ko e pangike pe ia 'e taha ke fakahoko fatongia 'i he ongo motu mama'o 'a ia ko Niuatoputapu pea mo Niuafu'ou. 'I he taimi tata, ko e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga pe 'a e pangike ke nau fakahoko 'a e ngaahi no iiki ki he ngaahi feitu'u 'uta mo e ngaahi 'otu motu. Na'e kei hokohoko atu pe 'a e fakahoko fatongia 'a e Pangike ANZ ki he ngaahi kolo 'i 'uta. 'I he lolotonga e ta'u, na'e fakahoko ai 'e he Westpac Pangike 'o Tonga ha polokalama ako fakapa'anga 'o fekau'aki pea mo hono mapule'i 'o e pa'anga 'a ia ne ui ko e "Polokalama 'Uluaki Sitepu Fakapa'anga" ki he tokolahi 'o 'enau kau kasitoma pea mo e ngaahi kautaha na'a nau fiema'u 'a e polokalama ako ni.

Tokanga'i 'o e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga kuo Laiseni

'I he lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2008/09, na'e tokanga makehe ai 'a e Pangike Pule, ki he ngaahi fokotu'utu'u ngaue ke pule'i mo tokanga'i 'aki 'a e pa'anga ngaue 'a e ngaahi pangike pea mo e ngaahi no, tupu ia mei he lahi ange 'a e ngaahi no 'oku 'ikai malava ke totongi fakafoki ki he ngaahi pangike pea moe mole na'e lipooti mai mei he ongo kautaha fakapa'anga lalahi 'i Tonga ni. Na'e fakahoko ai 'e he Pangike Pule fakataha pea mo e tokoni fakatekinikale mei he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) ha 'a'ahi ki he taha 'o e ngaahi pangike ke vakai'i 'ene ngaahi fokotu'utu'u ngaue mo hono fakahoko 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngaue ko 'eni. Na'e fakatefito 'a e 'a'ahi ko 'eni ki hono vakai'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue ke pule'i mo tokanga'i 'aki 'a e ngaahi no pea mo e pa'anga ngaue 'a e pangike. Na'e hokohoko atu ai pe 'a e ngaahi fakataha 'a e Pangike Pule mo e ngaahi pangike ke fai ha talanoa mo femahino'aki ki he'enau founa ngaue mo fakapapau'i 'oku nau muimui ki he ngaahi lao fakapangike. Na'e toe fakahoko 'a e ngaahi fakataha fakatekinikale 'a e Pangike Pule mo e ngaahi pangike ke tokoni ki hono fakamahino 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi lipooti ki he Pangike Pule pea mo e ngaahi me'a kehe na'e fiema'u ke fai ki ai ha talanoa.

Na'e hokohoko atu pe 'a hono fakahoko 'e he Pangike Pule a e ngaahi fiemau 'a e Lao ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 2004, 'aki hono tuku atu ha tu'utu'uni fo'ou 'e ono 'i Fepueli 2009 'a ia na'e kamata hono ngaue'aki 'i he 'aho 1 'o Sune 2009. Ko e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni fika 6 ki he 11, ko e ngaahi tu'utu'uni ki he Tefito'i Sino'i Pa'anga, Ngaahi Fokotu'utu'u Faka-'Atita, Fiema'u ke Fe'unga mo Taau 'a e kau ma'u mafai 'a e ngaahi Pangike, Founa Pule'i 'o e ngaahi pangike, Fakangatangata 'o e No, mo e Tokanga'i 'o e faka-fetongi pa'anga muli. 'Oku fakamatala'i 'e he ngaahi tu'utu'uni fo'ou ko eni 'a e ngaahi tu'utu'uni 'i he Lao ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 2004. 'E tokoni 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni ki he toe fakamahino ki he ngaahi pangike 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Pangike Pule pea lava ai ke nau fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni ko eni. Ko e tu'utu'uni fika 6 ki he 11, 'oku tanaki atu ia ki he Tu'utu'uni Fika 1 ki he 5 kuo 'osi tuku atu ke ngaue'aki 'e he ngaahi pangike.

'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e fakahoko mai ha tokoni fakatekinikale 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) ke fakalelei'i 'a e ngaahi founa ngaue 'a e Pangike Pule ki hono tokanga'i 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga, 'aki hono toe siofi 'o e ngaahi tu'utu'uni lolotonga pea toe tanaki mai ha ngaahi tu'utu'uni fo'ou ke ngaue'aki 'e he ngaahi pangike, pehe ki he ngaahi fiema'u fakalipooti, tokoni ki he 'a'ahi ki he taha 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga kuo laiseni, pea mo hono ako'i 'o e kau 'ofisa 'o e Pangike Pule ki hono sivi'i 'o e ngaahi ngaue 'a e ngaahi pangike.

Na'e hokohoko atu 'a e fakataha 'a e Pangike Pule mo e kautaha 'a e Ngaahi Pangike 'i Tonga ke alea'i 'a e ngaahi ngaue ke tokoni ki he falala'anga mo e ma'uma'uluta 'a e tafa'aki fakapa'anga. Ko e ngaahi ngaue ko 'eni na'e kau ai hono vakai'i mo tokanga'i 'a e ngaue 'a e ngaahi pangike 'e honau ngaahi 'ulu'i 'ofisi, lahi 'o e pa'anga ngaue 'a e ngaahi pangike, tu'unga lelei 'o e koloa fakalukufua, tupu 'i he ngaahi no fakalotofonua, fakafetongi pa'anga muli mo e ngaahi totongi tupu.

Na'e tataki foki 'e he Tafa'aki Ki he Ngaahi Kautaha Fakapa'anga 'a e Pangike Pule 'a e Fakataha Fakata'u 'a e Kautaha 'a e kau ngaue 'oku nau tokanga'i 'a e ngaahi ngaue 'a e ngaahi pangike 'o e Pasifiki 'i 'Okatopa 2008 fakataha mo e ako fekau'aki mo e ngaahi

ngaue ki hono tokanga'i 'o e fakahoko ngaue 'a e ngaahi pangike 'a ia na'e fakapa'anga 'e he Senita 'a e Pasifiki ki he Tokoni Fakatekinikale (PFTAC).

Ola Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngaue

Na'e a'u 'a e ngaahi koloa fakalukufua 'a e ngaahi pangike ki he \$457.5 miliona 'i he 2008/09, 'a ia ko e 'alu hake 'eni 'aki 'a e \$13.8 miliona (peseti 'e 3.1) mei he ta'u kuohili. Ko e tupu ko 'eni na'e makatu'unga ia mei he 'alu hake 'aki 'a e \$23.8 miliona 'a e 'akauni ngaue 'a e ngaahi pangike, ngaahi ponite 'a e pule'anga ne tauhi 'e he ngaahi pangike 'a ia na'e 'alu hake 'aki 'a e \$10.2 miliona, mo e ngaahi fakahu pa'anga 'a e ngaahi pangike 'i he ngaahi pangike 'i muli 'a ia na'e tupu 'aki 'a e \$7.1 miliona, 'o fakahoa ki he ta'u kuohili. 'I he taimi tatau, ko e fakakatoa 'o e ngaahi no mei he ngaahi pangike na'e holo 'aki 'a e \$40.3 miliona (peseti 'e 11.6) 'o fakahoa ia ki he kake \$55.7 miliona (peseti 'e 19.2) 'i he ta'u 2007/08. 'I he faka'osinga 'o e ta'u 2008/09, na'e faka'ata atu ai 'e he ngaahi pangike 'a e ngaahi no 'o fakataumu'a mo fakatefito ia ki he ngaahi ngaue mo e pisinisi, 'a ia 'oku kau ai 'a e ngoue (peseti 'e 56.1) pea mo e ngaahi no taautaha (peseti 'e 42.6 'a ia ko e peseti 'e 32.2 ko e ngaahi no fale). Ko e holo lahi 'i he ngaahi no mei he ngaahi pangike na'e kau ai 'a e holo 'aki 'a e pa'anga 'e \$10.6 miliona 'i he ngaahi no na'e faka'ata atu 'e he ngaahi pangike pea mo e tupu 'aki 'a e \$29.7 miliona 'i he fakakatoa 'o e pa'anga talifaki ki he ngaahi no palopalema, makatu'unga 'eni 'i he fakasi'isi'i 'a e ngaahi no na'e faka'ata atu 'e he ngaahi pangike pea mo e toe fakamamafa'i ange 'a e ngaahi tu'utu'uni ki hono tuku atu 'o e ngaahi no tupu eni mei he kei hokohoko atu 'a e feinga 'a e ngaahi pangike ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi no palopalema pea mo teuteu ha pa'anga talifaki ki he ngaahi no 'oku palopalema.

Tepile 4. NGAABI 'AKAUNI 'A E NGAABI PANGIKE					
	2004/05	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
Fakahupa'anga Taimi Nounou					
Tokolahi	22,077	2,878	2,657	2,687	2,650
Lahi 'o e Pa'anga kuo Fakahu (\$m)	68.3	56.1	67	66	70
Fakahu Pa'anga Tohi Pangike					
Tokolahi	66,885	39,361	45,816	44,486	43,547
Lahi 'o e Pa'anga kuo Fakahu (\$m)	41.9	62.4	54	54	49
Fakahu Pa'anga Taimi Tu'upau					
Tokolahi	2,428	2,318	1,710	1,747	1,489
Lahi 'o e Pa'anga kuo Fakahu (\$m)	88.4	113.0	131	166	162
Tokolahi Fakakatoa	91,390	44,557	50,183	48,920	47,686
Lahi 'o e Pa'anga kuo					
Fakahu Fakakatoa (\$m)	198.6	231.5	251.2	286.0	280.3
Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangike					

Tepile 5. OLA FAKAPA'ANGA 'O E NGAABI NGAUE 'A E NGAABI PANGIKE					
	2004/05	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
Tupu te'eki tukuhau'i	6.5	6.4	2.9	4.9	-6.1
(% 'avalisi 'o e koloa fakalukufua)					
Fakakatoa 'o e Pa'anga Hu mai	12.6	11.5	11.2	11.9	11.1
(% 'avalisi 'o e koloa fakalukufua)					
Pa'anga Hu Mai i he Totongi Tupu	7.7	6.9	6.6	6.3	6.3
(% 'avalisi 'o e koloa fakalukufua)					
Pa'anga Hu Mai Kehe	4.9	4.7	4.6	5.6	4.9
(% 'avalisi 'o e koloa fakalukufua)					
Avalisi Totonu 'o e Tupu	9.8	8.3	7.9	7.6	7.2
Fakamole Fakakatoa	5.7	4.9	5.5	5.5	6.6
(% 'avalisi 'o e koloa fakalukufua)					
Sino'I Pa'anga Tefito 'a e Pangike (%)	22.4	21.2	20.7	22.4	26.5
Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangike					

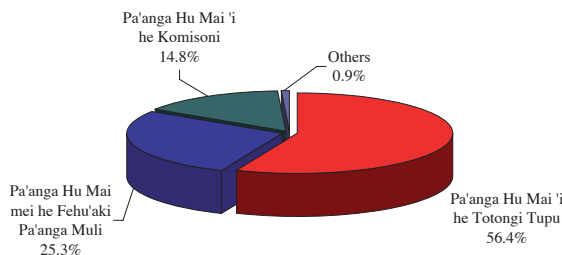
I he taimi tatau, ko e ngaahi polokalama tokoni ki he ngaahi pisinisi na'e uesia 'i Novema 2006 na'e toe ke no atu 'a e \$9.6 miliona 'i he sino'i pa'anga tokoni 'i he founa no atu mei he ngaahi pangike pea toe ke ngaue'aki 'a e T\$0.5 miliona 'i he sino'i pa'anga tokoni ki he holoki 'o e totongi tupu ki he ngaahi no. Ko e toloi 'i he ngaue'aki 'o e pa'anga tokoni ko eni 'oku makatu'unga ia mei he ta'epau 'a e tu'unga faka'ekonomika fakalotofonua mo e fakatu'apule'anga. Ko e ongo sino'i pa'anga ko eni 'oku tauhi ia 'i he Pangike Pule pea na'e fokotu'u ia 'e he pule'anga Nu'usila mo e pule'anga 'Aositelelia ke tokoni' i e ngaahi pisinisi na'e uesia 'e he moveuveu fakalotofonua 'i he Novema 2006.

Ko e fakakatoa e ngaahi mo'ua 'o e ngaahi pangike na'e tupu 'aki 'a e \$9.8 miliona (peseti 'e 2.7) 'o fakatefito 'eni mei he tupu 'i he no 'a e ngaahi pangike mei he ngaahi kautaha fakapa'anga, 'a ia na'e kake 'aki 'a e \$14.0 miliona (peseti 'e 40.7), makatu'unga 'eni mei he tupu 'i he fakahu pa'anga 'a e ngaahi pangike muli. Na'e holo 'aki 'a e \$5.6 miliona (peseti 'e 2.0) 'i he fakahupa'anga 'ae ngaahi tafa'aki taautaha ki he \$280.3 miliona 'i he ta'u 2008/2009 pea holo 'a e lahi 'o e 'akauni fakahu pa'anga ne lipooti mai 'aki 'a e peseti 'e 2.5 ki he 47,686 (Tepile 4). Ko e holo 'i he fakahu pa'anga na'e makatu'unga ia 'i he ngaahi uesia 'o e faingata'ia fakapa'anga 'i tu'apule'anga, holo 'i he ngaahi li pa'anga taautaha mei muli, holo 'i he pa'anga hu mai mei he takimamata, holo 'a e tupu faka'ekonomika fakalotofonua, pehe ki hono fakamamafa'i ange 'a e ngaahi tu'utu'uni ki hono tuku atu 'o e ngaahi no, 'o hoko ai 'a e fiema'u ke toho 'e he kau fakahu pa'anga 'enau pa'anga.

Tupu

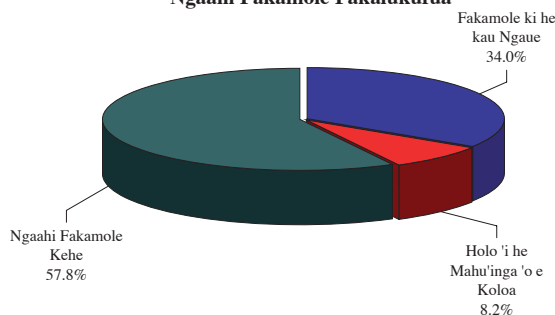
Na'e fe'unga fakalukufua 'a e mole te'eki ke tukuhau'i 'a e ngaahi pangike mo e peseti 'e 6.1 'i he 2008/09, 'o fakahoa ia ki he tupu peseti 'e 4.9 'i he 2007/08 (Tepile 5). Ko e holo ko

Fakatata 5: Ngaahi Pangike - Vahevahe 'o e Pa'anga Hu Mai

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangike

Fakatata 6: Ngaahi Pangike - Vahevahe 'o e Ngaahi Fakamole Fakalukufua

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangike

eni na'e makatu'unga ia 'i he tupu lahi 'i he pa'anga talifaki ki he ngaahi no palopalema na'e lipooti mai 'e he ongo Pangike lalahi.

Na'e holo si'i 'a e pa'anga hu mai fakalukufua ki he peseti 'e 11.1 'o e 'avalisi 'o e mahu'inga fakalukufua 'o e ngaahi koloa 'a e ngaahi pangike, mei he peseti 'e 11.9 'i he 2007/08. Na'e fe'unga mo e peseti 'e 6.3 'a e pa'anga hu mai mei he totongi tupu, hili hono to'o 'a e ngaahi fakamole, 'o tatau pe mo e 2007/08. Ko e konga lahi 'o e pa'anga hu mai 'a e ngaahi Pangike na'e ma'u ia mei he ngaahi no na'e faka'ata atu, na'e tupu 'a e tu'unga 'o e pa'anga hu mai mei he totongi tupu 'ata'ata pe ki he peseti 'e 56.4 'o e tupu fakalukufua 'o e ngaahi Pangike 'i he 2008/09 mei he peseti 'e 52.9 'i he 2007/08. Ko e

peseti leva 'e 27.9 ko e pa'anga hu mai ia mei he ngaahi fehu'aki pa'anga mo muli, 'a ia ko e 'alu hake ia mei he peseti 'e 25.3 'i he ta'u kuohili, pea peseti leva 'e 15.7 ko e pa'anga hu mai mei he komisoni mo e ngaahi ngaue kehekehe pe. Na'e holo 'a e pa'anga hu mai ki he peseti 'e 4.9 'o e 'avalisi 'o e koloa fakalukufua 'a e ngaahi pangike, mei he peseti 'e 5.6 'i he ta'u kuohili. Na'e holo si'i ki he peseti 'e 7.2 'i he 2008/09 'a e 'avalisi totonu 'o e totongi tupu na'e ma'u 'e he ngaahi pangike fakakomesiale mei he peseti 'e 7.6 'i he 2007/08 'o makatu'unga ia 'i he tupu lahi 'a e tu'unga 'o e ngaahi koloa fakatupu pa'anga tautefito ki he fakahu pa'anga 'a e ngaahi Pangike 'i he ngaahi Ponite 'a e Pule'anga mo e ngaahi pa'anga 'oku fakahu 'i he ngaahi pangike kehe.

Na'e 'alu hake 'a e fakamole 'a e ngaahi pangike ki he peseti 'e 6.6 'o e 'avalisi 'o e ngaahi koloa fakalukufua 'i he 2008/09, 'o fakahoa ki he peseti 'e 5.5 'i he 2007/08. Na'e makatu'unga 'eni 'i he lahiange 'a e ngaahi fakamole ki he fakalele ngaue 'i he lolotonga 'a e ta'u. Na'e fakafuofua ko e peseti 'e 34 'o e fakamole ki he fakalele 'o e ngaue 'a e ngaahi pangike ko e totongi 'o e kau ngaue, 'a ia ko e holo 'eni mei he peseti 'e 36.3 'i he ta'u kuohili. Ko e holo 'i he mahu'inga 'o e ngaahi koloa na'e fe'unga mo e peseti 'e 8.2 'o e fakamole fakalukufua ki he fakalele 'o e ngaue 'a e ngaahi pangike, pea ko e peseti 'e 57.8 ko e ngaahi fakamole ia ki he ngaahi koloa moe ngaahi ngaue kehekehe 'oku fiema'u ki hono fakahoko 'a e ngaue 'a e ngaahi pangike. Na'e tupu lahi 'a e ngaahi fakamole ki he pa'anga talifaki ki he ngaahi no palopalema ki he peseti 'e 10.6 'o e 'avalisi 'o e ngaahi koloa fakalukufua 'i he 2008/09, 'o fakahoa eni ki he peseti 'e 1.5 'i he 2008/09. 'Oku ha heni 'a e holo 'a e tu'unga lelei 'o

e koloa fakalukufua 'a e ngaahi pangike 'a ia na'e fiema'u ai ke fai e fakamole ki hono fakalahi 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki ki he ngaahi no palopalema.

Pa'anga Ngaue

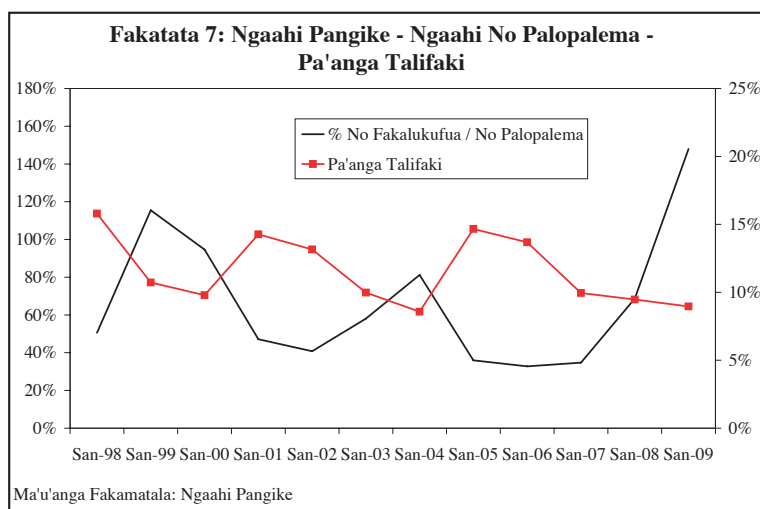
Na'e fakalalakaka ange 'a e tu'unga 'o e pa'anga ngaue 'a e ngaahi pangike 'i he ta'u 2008/09 makatu'unga eni 'i he fakalahi mai 'o e pa'anga tefito 'a e ongo pangike lalahi, pa'anga hu mai ki he pule'anga pea pehe ki he holo 'i he ngaahi no na'e tuku atu 'a ia na'e lahiage ia 'i he holo 'a e ngaahi fakahu pa'anga. Na'e 'alu hake 'a e lahi 'o e ngaahi no ki he peseti 'e 86.7 'o e ngaahi fakahu pa'anga mei he peseti 'e 101.2 'i he 2007/08. Na'e 'alu hake 'a e lahi 'o e ngaahi koloa liliu ngofua ki he pa'anga 'a e ngaahi pangike ki he peseti 'e 17.5 'o e ngaahi koloa fakalukufua, 'a ia 'oku ma'olunga ange eni 'i he tu'unga ma'ulalo taha kuo tu'utu'uni 'a e Pangike Pule 'a ia ko e peseti 'e 5, fakahoa ki he peseti 'e 6.32 'i he 2007/08.

Sino'i pa'anga tefito

'Oku 'i he tu'unga lelei mo malohi 'a e sino'i pa'anga tefito 'a e ngaahi pangike pea 'oku ma'olunga pe 'i he tu'unga ma'ulalo taha 'oku fiema'u 'e he Pangike Pule neongo e holo lahi 'a e tupu 'a e ngaahi pangike tupu mei he holo 'a e tu'unga lelei 'o e koloa fakalukufua. Na'e 'alu hake ki he peseti 'e 26.5 'a e fakakatoa 'o e sino'i pa'anga tefito 'a e ngaahi pangike 'i he faka'osinga 'o Sune 2009, 'o fakahoa ki he peseti 'e 20.7 'i he faka'osinga 'o Sune 2008. Ko e kake ko 'eni, na'e makatu'unga ia 'i he fakalahi 'o e pa'anga tefito 'a e ongo pangike lalahi ke fakalelei'i 'aki e tu'unga 'o e pa'anga tefito tupu mei he ngaahi mole lalahi na'e lipooti mai 'e he ongo pangike ni. Na'e toe holo mo e tu'unga 'o e koloa fakalukufua makatu'unga eni 'i he fakasi'isi'i 'a e no atu 'a e ngaahi pangike hili ia 'a e lahi ange 'a e ngaahi no palopalema.

Tu'unga lelei 'o e koloa fakalukufua

Na'e ha mai 'a e holo 'i he tu'unga lelei 'o e koloa fakalukufua 'a e ngaahi pangike 'i he lolotonga 'a e ta'u, hili ia 'a e lahi 'a hono holoki 'o e tu'unga 'o e ngaahi no lahi ki he tu'unga palopalema. Na'e 'alu hake 'a e lahi 'o e ngaahi no palopalema ki he peseti 'e 20.4 'o e ngaahi no fakalukufua 'o fakahoa ki he peseti 'e 9.5 'i he faka'osinga 'o Sune 2008. Ko e lahi 'o e ngaahi no palopalema na'e kau ai 'a e ngaahi no ki he ngaahi pisinisi (peseti 'e 66.9), tautefito ki he takimamata mo e ngaahi falekoloa pea pehe ki he

ngaahi no taautaha 'o lahi taha pe ki he no ngaahi fale (peseti 'e 14.7). Na'e mahino mai heni 'a e tonounou 'i he pule'i mo tokanga'i 'o e ngaahi ngaue 'a e ngaahi pangike fakalotofonua, vaivai 'a e ngaahi founa ngaue ki he tuku atu 'o e ngaahi no, mo e holo 'i he tu'unga faka'ekonomika mo e ngaahi li pa'anga taautaha mei muli. 'I he taimi tatau, na'e fakalahi 'a e ngaahi pa'anga talifaki ki he ngaahi no palopalema 'aki 'a e \$23.2 miliona (peseti 'e 98.1). Na'e kei lahiange pe 'a e tupu 'i he ngaahi no palopalema 'i he tupu 'o e pa'anga talifaki ki he ngaahi no palopalema lolotonga 'a e ta'u pea makatu'unga ai 'a e holo hifo 'a e pa'anga talifaki ki he ngaahi no palopalema ki he peseti 'e 65.2 'o e ngaahi no palopalema mei he peseti 'e 68.2 'i he faka'osinga 'o Sune 2008.

Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga

Koe Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga (TRA) 'oku 'i he malumalu ia 'o e Pangike Pule 'a ia ko honau fatongia 'oku tatau ia mo e ngaahi ngaue 'a e ngaahi kautaha ma'u'anga fakamatala fakapa'anga falala'anga (Financial Intelligence Units) 'i he ngaahi fonua kehe. Ko e ngaahi fatongia ko eni 'oku kau ki ai 'enau tokanga'i 'a e tafa'aki fe'aveaki pa'anga 'oku ngalingali ko e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kaka mo e pa'anga hiamatea mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngaue fakatautoitoi, 'i Tonga ni, 'aki 'enau faka'ilo ki he kakai 'a e mahu'inga 'o e ngaue ko eni, pea pehe ki hono fakapapau'i 'oku pule'i lelei 'e he ngaahi kautaha fakapa'anga 'a 'enau ngaahi ngaue ke ta'ofi 'aki 'a e ngaahi ngaue kaka ko eni.

'I he lolotonga 'o e ta'u, na'e kei hoko atu pe 'a e ngaue 'a e Pangike Pule ke fakalelei'i 'a e founa ngaue ki hono lipooti 'o e fe'ave'aki pa'anga 'oku ngalingali koe fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kaka moe pa'anga hiamatea, 'aki 'a 'enau fengau'e'aki vaofi mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli kuo laiseni 'e he Pangike Pule pea mo e Tafa'aki ki he Fakatotolo 'o e ngaahi Hia fakamamani (Transnational Crime Unit) 'o e Potungaue Polisi. Na'e lipooti mai 'e he ngaahi pangike fakakomesiale mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli ki he Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga, 'a e ngaahi fe'ave'aki pa'anga 'e 14 'a ia na'e ngalingali ko e fe'aveaki pa'anga kaka mo e hiamatea 'i he lolotonga 'a e ta'u, 'a ia ko e tupu eni mei he lipooti 'e 9 'i he ta'u kuohili. Mei he lipooti 'e 14 na'e ma'u 'e he TRA, na'e fakahoko atu 'a e lipooti 'e 8 ki he Potungaue Polisi ke hoko atu ha ngaue makehe ki ai. 'Oku fakaha mai 'e he tupu ko eni 'i he fika oe fe'ave'aki pa'anga kaka mo e hiamatea, 'a e fakalakalaka 'i he 'ilo 'a e ngaahi pangike fekau'aki pea mo e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kaka mo e pa'anga hiamatea pea mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngaue fakatautoitoi.

'I Fepueli 2009, na'e fakahoko 'a hono vakai'i 'o e Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga 'e he tokotaha fale'i na'e fakapa'anga 'e he Komiti ki he Fe'ave'aki Pa'anga Kaka mo e Pa'anga Hiamatea mo e Fakapa'anga 'o e ngaahi ngaue fakatautoitoi 'i he Pasifiki (PALP). Ko e hoko atu eni mei he ngaue na'e fai 'e he PALP 'i he 2007, pea na'e fakatefito eni ki hono fakalelei'i 'a e founa ngaue ki hono sivi'i 'o e ngaahi lipooti 'o e fe'ave'aki pa'anga 'oku ngalingali ko e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kaka moe pa'anga hiamatea. 'Oku kei hoko atu 'a hono fakahoko 'e he TRA 'a e ngaahi fokotu'u ngaue mei he ongo lipooti ko eni.

Na'e fakahoko 'e he TRA, fakataha pea mo e tokoni 'a e tokotaha fale'i mei he PALP, ha 'a'ahi ki he pangike 'e taha pea moe kautaha fetongi pa'anga muli 'e taha 'i Fepueli 2009. Na'e fakatefito 'a e 'a'ahi ko 'eni ki hono vakai'i e ngaahi ngaue 'a e ongo kautaha ni pe 'oku na fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ki hono Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e pa'anga

kaka moe pa'anga hiamatea 2000, pea mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e TRA. Na'e toe fakahoko 'a e ngaahi fakataha 'a e TRA mo e TCU ke fai ha talanoa ki he ola 'o e ngaahi lipooti 'o e fe'ave'aki 'o e pa'anga 'oku ngalingali ko e pa'anga kaka mo e pa'anga hiamatea, pea pehe ki ha founga ke fakalelei'i 'aki 'a e founga ngaue ki he ngaahi lipooti ko eni.

Na'e ngaue fakataha 'a e kau memipa 'o e Komiti Ngaue ki he fe'ave'aki pa'anga kaka mo e pa'anga hiamatea mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngaue fakatautoitoti 'i he teuteu ki hono vakai'i 'e he Kulupu 'a 'Esia moe Pasifiki ki he Fakafepaki'i 'o e Fe'ave'aki Pa'anga Kaka moe Pa'anga Hiamatea (APG) 'a e tu'unga 'o Tonga fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga fekau'aki moe fakafepaki'i 'o e fe'ave'aki fakapulipuli 'a e pa'anga kaka moe pa'anga hiamatea pea mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngaue fakatautoitoti (mutual evaluation), 'a ia na'e amanaki ke fakahoko 'i Sepitema 2009 ka kuo toloi ki Novema 2009. 'Oku kau ki he teuteu ko eni 'a hono fakafonu 'o e ngaahi foomu fehu'i fekau'aki mo e founga ngaue 'a Tonga ni 'a ia 'oku fiema'u ke fakahu atu ki he APG kimu'a 'i he fai 'a e polokalama 'a'ahi mai 'a e kau fai sivi 'i Novema. Na'e 'a'ahi mai 'a e taha mei he APG 'i Sune 2009 'o vakai ki he teuteu 'a Tonga ki he polokalama 'a'ahi 'i Novema. Ko e taumu'a 'o e 'a'ahi ko eni ke lau'ilo ki ai ae ngaahi kupu fekau'aki 'i he Pule'anga mo e tafa'aki tautaha ki he teuteu 'o e polokalama 'a'ahi 'i Novema. Na'e fakahoko ha ngaahi fakataha mo e Komiti Fakafonua ki he fe'ave'aki pa'anga kaka mo e pa'anga hiamatea mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngaue fakatautoitoti, 'o kau ai 'a e kau fakafongamei he Potungaue Lao, Potungaue Kasitomu mo e Tanaki Tukuha, Potungaue Polisi, Falepa'anga, mo e Potungaue Fefakatau'aki mo e ngaahi ngaue'anga. Na'e kau mai foki mo e ngaahi kautaha tautaha 'o hange ko e ngaahi pangike mo e kautaha fetongi pa'anga muli, kau fakafongamei lao (loea), kau tauhi tohi (accountants) mo e ngaahi kautaha malu'i. Na'e fakaha ki he ngaahi kupu fekau'aki ko eni 'a e taumu'a 'o e polokalama 'a'ahi 'i Novema mo e ngaahi ngaue 'e fakahoko ai. Ko e 'uluaki faingamalie eni ki he ngaahi kupu fekau'aki 'oku 'ikai ke laiseni pe tokanga'i 'e he Pangike Pule ke nau kau mai ki he polokalama ko eni. Ko e ngaahi kautaha tautaha ko eni 'e fiema'u ke nau fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ki hono Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e pa'anga kaka moe pa'anga hiamatea 2000, hili 'a e tali 'a e ngaahi liliu 'oku fai ki he Lao ko eni. Ko e ngaahi liliu ki he Lao ki hono Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e pa'anga kaka moe pa'anga hiamatea 2000 ko e konga mahu'inga ia 'oku fiema'u ki he memipa 'a Tonga 'i he APG pea mo e tu'unga 'o Tonga fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga.

Ko e ngaahi tu'utu'uni ki he Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e pa'anga kaka moe pa'anga hiamatea 'a ia 'oku teu ke tuku atu 'i he malumalu 'o e kupu 80 'o e Lao ki hono Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e pa'anga kaka moe pa'anga hiamatea 2000, 'oku ha atu ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue mo fakahoko ngaue ki he ngaahi kautaha fakapa'anga ke faka'ehi'ehi mei he ngaahi fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kaka moe pa'anga hiamatea mo e fakapa'anga 'o e ngaahi ngaue fakatautoitoti. Ko e ngaahi tu'utu'u ko eni 'oku fakatatali pe ki hono tali 'e he Kapineti mo e Fakataha Tokoni.

Ngaahi Ngaue ‘a e Pangike Pule

Hilifaki Kalauni ‘o ‘Ene ‘Afio, Kingi Siaosi Tupou V

Na’e kau ‘a e kau Talekita ‘o e Poate ‘a e Pangike Pule pea mo e kau ngaue ‘i he katoanga fakahisitolia ‘o e hilifaki kalauni ‘o ‘Ene ‘Afio, Kingi Siaosi Tupou V. Na’e foaki ‘e he Pangike Pule ki he ‘Ene ‘Afio ‘a e me’a’ofa ki he katoanga hilifaki kalauni ko e sepita fakatu’i lanu koula mo e kulokula fakapopo’uli. Na’e faka’ata foki ‘e he ‘Ene ‘Afio, Kingi Siaosi Tupou V ‘a e fuofua lau’i pa’anga \$100 fo’ou pea mo fakaha ‘a e fotunga ‘o e toenga ‘o e pa’anga pepa na’e toe ngaohi fo’ou ‘a ia ‘oku ha ai ‘a e ‘imisi ‘o ‘Ene ‘Afio ke fakamanatu’aki ‘a e hilifaki kalauni ‘o ‘Ene ‘Afio, Kingi Siaosi Tupou V. Na’e toe tuku atu foki ‘e he Pangike Pule mo e pa’anga maka koula fakamanatu ‘o e hilifaki kalauni ke fakamanatu’aki ‘a e hilifaki kalauni ‘o ‘Ene ‘Afio ‘a ia na’e foaki ki he ‘Ene ‘Afio fakataha mo hono fakatu’uta ‘o e kava, koloa faka-Tonga mo e hiki taumafa. Ko e pa’anga maka fakamanatu ‘o e hilifaki kalauni na’e tuku atu ia ke fakatau ‘i Tonga ni ‘i ‘Aokosi 2008.

Faka’ataa ‘e he ‘ene ‘Afio, Kingi Siaosi Tupou V ‘a e lau’i pa’anga \$100 fo’ou

Ngaue Tafa’aki Pa’anga

Pa’anga Pepa ‘oku lolotonga ngaue’aki

‘I he lolotonga ‘o e ta’u, na’e hokohoko atu hono vakai’i mo ‘analaiso ‘a e pa’anga pepa ‘e he Pangike Pule ke fakapapau’i ‘oku kei tauhi ma’u ‘a e tu’unga fakafiemalie ‘oku ‘iai ‘a e pa’anga pepa mo e pa’anga maka kuo faka’ata atu ki he fonua. ‘I he a’u ki he ‘aho faka’osi ‘o Sune 2009, na’e fe’unga ‘a e mahu’inga fakakatoa ‘o e pa’anga pepa na’e tuku atu ke ngaue’aki mo e \$26.4 miliona, kau ki ai ‘a e pa’anga pepa fo’ou mo e pa’anga pepa na’e ‘osi ngaue’aki. Ko e kake ‘eni ‘aki ‘a e \$4 miliona (peseti ‘e 18) ‘i he ta’u ‘o fakahoa mo e kake \$1.9 miliona (peseti ‘e 9) ‘i he ta’u kuo ‘osi. Na’e fe’unga ‘a e pa’anga pepa na’e faka’ata atu ‘i he lolotonga ‘a e ta’u mo e \$54 miliona, pea ko e mahu’inga ‘o e pa’anga pepa na’e fakafoki mai, ko e \$49 miliona ‘a ia na’e fakata’e’aonga’i ai ‘e he Pangike Pule ‘a e \$18.1 miliona ‘o faka’auha. Ko e pa’anga pepa ‘a Tonga ‘oku ngaohi mo paaki ‘e he kautaha ko e De La Rue Currency ‘i Pilitania.

Pa’anga Pepa Fo’ou

Ko e ngaue ki hono faka’ata atu ‘a e lau’i pa’anga \$100 fo’ou ‘a ia ‘oku ha ai ‘a e ‘Imisi ‘o ‘Ene ‘Afio, Kingi Siaosi Tupou V pea mo hono fakafu’ou ‘o e ngaahi fotunga mo e fa’unga ‘o e ngaahi lau’i pa’anga ‘oku lolotonga ngaue’aki, na’e lava kakato ia ‘i Siulai 2008. Ko e ngaue ko ‘eni na’e ‘ikai ngata pe hono fakahoko ke fakamanatu’aki ‘a e hilifaki kalauni ‘o ‘Ene ‘Afio ka na’e kau ai hono fakafu’ou ‘a e ngaahi kaveinga ‘oku ha ‘i he ngaahi lau’i

pa'anga pea mo toe fakalele'i 'a e ngaahi faka'ilonga malu'i ke malu'i 'aki 'a e lau'i pa'anga mei he kau ngaohi pa'anga loi. 'I he 'aho 25 'o Siulai 2008, na'e fuofua faka'ata ai 'e he 'Ene 'Afio, Kingi Siaosi Tupou V 'a e lau'i pa'anga \$100 fo'ou fakataha mo hono fakaha 'o e fotunga mo e fa'unga 'o e pa'anga pepa 'a ia na'e toe ngaohi fo'ou. Ko e lau'i pa'anga \$100 fo'ou na'e tuku atu ki he kakai 'o e fonua 'i he 'aho 30 'o Siulai 2008 ke fakamanatu'aki 'a e hilifaki kalauni 'o 'Ene 'Afio. Ko e toenga 'o e ngaahi pa'anga pepa na'e toe ngaohi fo'ou (\$50, \$20, \$10, \$5, \$2, pea mo e \$1) na'e tau mai ki Tonga ni 'i Tisema 2008 pea na'e toki tuku atu ki he kakai 'o e fonua 'i Sanuali 2009. Kimu'a pea tuku atu 'a e ngaahi pa'anga pepa na'e toe ngaohi fo'ou, na'e fakahoko 'e he Pangike Pule ha ngaahi polokalama ako 'i Tongatapu pea mo e ngaahi 'otu motu 'o fekau'aki mo e ngaahi pa'anga pepa fo'ou ko eni. Na'e malava ke fakahoko ai mo e ngaahi polokalama 'i he televisone, pea toe tuku atu mo e fanga ki'i tohi 'i he lea faka-Pilitania mo e lea faka-Tonga, ke fakataukei'i 'a e kakai 'o e fonua ki he ngaahi fotunga mo e fa'unga fo'ou 'o e ngaahi pa'anga pepa na'e toe ngaohi fo'ou.

Fakaha 'e he'ene 'Afio, Kingi Siaosi Tupou V 'a e fotunga fo'ou 'o e ngaahi lau'i pa'anga pepa

Na'e kau 'a e lau'i pa'anga \$100 fo'ou 'i he fakahokohoko 'o e ngaahi pa'anga pepa kehekehe 'e 8 na'e fokotu'u mai 'e he kautaha ko e International Bank Note Society ke kau 'i he fe'auhi ki he pa'anga pepa fakatata lelei taha 'i he 2009. Kuo hoko 'a e lau'i pa'anga \$100 fo'ou ko e lau'i pa'anga pepa 'oku lahi taha hono fakatau atu 'e he Pangike Pule kiate kinautolu 'oku nau tanaki 'a e ngaahi pa'anga pepa fo'ou 'i tu'apule'anga mo Tonga ni talu hono fuofua faka'ataa.

Pa'anga Maka 'oku lolotonga ngaue'aki

'I he faka'osinga 'o Sune 2009, na'e fe'unga fakakatoa 'a e mahu'inga 'o e pa'anga maka na'e tuku atu ke ngaue'aki mo e \$1.75 miliona, 'o fakahoa ki he \$1.70 miliona 'i he ta'u kuohili. Lolotonga 'a e ta'u, na'e faka'ata atu ke ngaue'aki 'a e pa'anga maka fe'unga hono mahu'inga mo e \$0.08 miliona. Na'e fe'unga fakakatoa 'a e mahu'inga 'o e pa'anga maka na'e fakafoki mai 'i he lolotonga 'o e ta'u mo e \$0.03 miliona. Lolotonga 'a e ta'u, na'e 'ikai ke toe 'omai 'e he Pangike Pule ha pa'anga maka fo'ou mei he kautaha 'oku nau ngaohi 'a e pa'anga maka.

Tuku'anga Pa'anga 'i he ngaahi pangike

'Oku 'i ai foki 'a e aleapau tuku'anga pa'anga 'a e Pangike Pule mo e ngaahi pangike fakakomesiale. Fakatatau ki he lekooti, na'e lahi hono ngaue'aki 'e he pangike fakakomesiale 'a e ngaahi tuku'anga pa'anga ko 'eni 'i he ta'u ni. Lolotonga 'a e 2008/2009, na'e fakahu atu 'e he pangike fakakomesiale 'a e \$21.4 miliona (\$14.4 miliona 'i he 2007/2008), pea toho

'a e \$21.2 miliona (\$14.3 miliona 'i he 2007/08). Ko e fakahu mo e toho 'o e pa'anga mei he tuku'anga pa'anga ko 'eni, na'e lahi'aki 'a e peseti 'e 49 mo e peseti 'e 48 mei he ta'u kuohili pea 'i he taimi tatau pe, na'e lahi'aki 'a e peseti 'e 8 'a e fakahu pa'anga ki he tuku'anga pa'anga 'i he Pangike Pule. Na'e fakahoko 'e he Pangike Pule hono sivi'i fakatu'upake 'a e ngaahi tuku'anga pa'anga ko 'eni lolotonga 'a e ta'u pea na'a nau 'i he tu'unga fakafiemalie.

Pa'anga Loi

Lolotonga 'a e ta'u na'e lipooti mai ki he Pangike Pule 'a e ngaahi lau'i pa'anga loi 'e 53 'o fakahoa ki he ngaahi lau'i pa'anga loi 'e 39 'i he ta'u kuo 'osi. Ko e ngaahi lau'i pa'anga loi ko eni na'e kau ai 'a e lau'i pa'anga \$1 'e taha, \$2 'e ua, \$20 'e ua mo e lau'i pa'anga \$50 'e fa valu. Ko e ngaahi lau'i pa'anga loi ko 'eni na'e ma'u ia mei he kakai mo e ngaahi pangike. Ko e lau'i pa'anga loi \$50 'e 48, ko e kongia ia 'o e pa'anga loi na'e ngaohi 'e he ongo tangata muli 'a ia na'e ma'u 'e he kau polisi 'i Me 2008. Na'e 'ave 'e he Pangike Pule 'a e ngaahi lau'i pa'anga loi ko 'eni ki he De La Rue Currency ke fai hono sivi'i mo fakamooni'i. Na'e fakapapau'i mai mei he De La Rue Currency ko e ngaahi lau'i pa'anga loi 'eni. Na'e faka'ilo pea fakahu pilisone 'i Sepitema 2008 'a e fa'ahinga na'a nau ngaohi 'a e ngaahi lau'i pa'anga loi. Kuo 'osi fa'u mo tuku atu 'e he Pangike Pule 'a e fanga ki'i tohi fekau'aki mo e pa'anga loi 'i he lea faka-Pilitania mo e lea faka-Tonga. Kimu'a pea tuku atu 'a e ngaahi pa'anga pepa na'e toe ngaohi fo'ou, na'e fakahoko 'e he Pangike Pule 'a e polokalama 'i he televisone ke fakataukei'i 'a e fonua ki he fotunga 'o e pa'anga pepa na'e toe ngaohi fo'ou, pea tuku atu mo e fanga ki'i tohi 'i he lea faka-Pilitania mo e lea faka-Tonga pea fakahoko mo e ngaahi polokalama 'i Tongatapu mo e ngaahi 'otu motu 'o 'ikai ngata pe 'i hono fakataukei'i 'a e kakai ki he ngaahi pa'anga pepa na'e toe ngaohi fo'ou ka ko hono fakahinohino ke nau lava 'o 'ilo mo fakapapau'i 'a e ngaahi lau'i pa'anga loi. Kuo 'osi fale'i 'a e kakai ke nau fakaha ki he Pangike Pule mo e kau Polisi kapau te nau ma'u ha lau'i pa'anga pepa 'oku ngalingali kehe pe loi.

Pa'anga Maka mo e Pa'anga Pepa Fakamanatu

Lolotonga 'a e ta'u, na'e fakatau atu 'a e ngaahi pa'anga maka fakamanatu kiate kinautolu 'oku nau tanaki 'a e ngaahi pa'anga maka fakamanatu 'i he tapa kehekehe 'o mamani. Ko e fakatau atu 'o e ngaahi pa'anga maka ko 'eni, 'i he malumalu 'o e ngaahi aleapau 'a e Pangike Pule mo e ngaahi kautaha 'oku nau fa'u 'a e pa'anga maka fakamanatu, ke nau fa'u mo fakamaketi 'a e ngaahi pa'anga maka ko 'eni. Na'e 'osi fai 'a e fakamo'oni ki he aleapau mo e Kautaha Pa'anga Maka 'a Mamani (World Coin Association) ke fa'u 'a e ngaahi pa'anga maka fakamanatu 'i he kalasi kehekehe 'e nima pea fakatau atu 'i he 2010 ki he kakai 'oku nau tanaki 'a e pa'anga maka fakamanatu 'i tu'apule'anga. Ko e ngaahi pa'anga maka fakamanatu ko 'eni 'oku kau ai 'a e Ha'amonga 'i he kalasi pa'anga maka fakamanatu koula iiki taha, Sipoti Olimipiki 2010 (koula), Sipoti Olimipiki 2012 (kopa), Folau vakatahi Thor Heyedahl (siliva), 'Uluaki lelu misini tisololo (siliva). 'I he fofonga 'o e pa'anga maka fakamanatu 'oku 'asi ai 'a e 'Imisi 'o 'Ene 'Afio, Kingi Siaosi Tupou V. Ko e pa'anga humai fakakatoa na'e tanaki mei he pa'anga maka fakamanatu mo e pa'anga pepa ko e \$0.13 miliona, 'o lahi'aki eni 'a e peseti 'e 39 mei he 2007/08. Ko e lahi 'i he pa'anga humai na'e tupu ia mei he fiema'u lahi 'a e pa'anga maka fakamanatu 'o e hilifaki kalauni pea mo hono fakatau atu 'a e pa'anga maka fakamanatu 'o e Kautaha ki he Me'atokoni mo e

Ngoue (FAO) ki he kakai 'oku nau tanaki 'a e pa'anga maka fakamanatu. Na'e tokoni 'a hono fanongonongo mo fakaha 'a e ngaahi pa'anga pepa na'e toe ngaohi fo'ou pea mo e hilifaki kalauni 'o 'Ene 'Afio ki he 'alu hake 'a e pa'anga humai mei hono fakatau atu 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka fakamanatu.

Ola Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngaue

Na'e fe'unga 'a e pa'anga humai fakalukufua 'a e Pangike 'i he ta'u 'o ngata ki he 30 Sune 2009 mo e \$6.832 miliona (2008, \$8.027 miliona). Ko e holo 'i he pa'anga humai fakalukufua 'a e Pangike Pule ki he 2008/09 na'e makatu'unga ia mei he ma'ulaloange 'a e pa'anga humai, koe'uhi ko e holo 'i he ngaahi totongi tupu 'i he ngaahi fonua lalahi 'i mamani ki he tu'unga ma'ulalo taha lolotonga 'a e ta'u makatu'unga 'i he faingata'a faka'ekonomika mo fakapa'anga fakamamani lahi. Ka neongo ia, ko e holo ko eni na'e fetamate'aki 'a e kongamole 'i he lahiange 'i he tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli. Ko e fakamole ki he totongi tupu, fakamole ki hono tokanga'i 'o e toku atu 'o e pa'anga, fakamole ki hono pule'i mo fakalele 'o e ngaue, 'o kau atu ki ai mo e ngaahi fakamole kehe, na'e fe'unga ia mo e \$4.366 miliona (2008, \$4.238 miliona), ko e kake peseti 'e 3 mei he ta'u kuo'osi. Ko e kake ko 'eni na'e makatu'unga ia mei he ngaahi fakamole ki hono toku atu 'o e ngaahi pa'anga pepa na'e toe ngaohi fo'ou. Na'e holo peseti 'e 35 'a e tupu haohaoa 'a e Pangike Pule ki he ta'u ki he \$2.467 miliona (2008, \$3.789 miliona).

Fakatatau ki he kupu 8(1)(c) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, ko e peseti 'e 25 (\$616,766) 'o e tupu haohaoa 'e fakahu atu ia ki he 'akauni fakahu pa'anga talifaki 'a e Pangike Pule, pea ko e toenga (\$1,850,296) 'e totongi atu ia ki he Pule'anga.

'I 'Epeleli 2009, na'e fokotu'u ai 'e he Pangike Pule 'a e Poate 'o e kau Talasiti ke nau leva'i lelei 'a e pa'anga malolo 'a e kau ngaue. 'I he'ene pehee, na'e fakamavahe'i 'a e ngaahi lekooti 'o e pa'anga malolo 'a e kau ngaue mei he ngaahi fakamatala pa'anga 'a e Pangike pea lipooti 'i he'ene 'akauni mavahe. Ko e fokotu'utu'u ko eni 'oku pule'i ia 'e he Poate 'o e kau Talasiti fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e pa'anga malolo 'a e kau ngaue 'a e Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga.

Tafa'aki Fakapolokalama mo e Tekinolosa 'o e Komiputa

Na'e hoko atu 'a e fakahoko 'e he Pangike Pule 'a hono fakalelei'i 'o e ngaahi ngaue talifaki 'o ka hoko ha fa'ahinga palopalema ke uesia ai 'a e fakalele 'o e ngaue faka'aho 'o e Pangike. Na'e kau heni hono fokotu'u ha komipiuta makehe ke talifaki ki hono tanaki faka'aho 'a e ngaahi fakamatala faka'ilekitulonika pea mo hono toe fakalahi 'o e ngaahi me'angaue ke feau 'a e fakautuutu 'a e tupu 'o e ngaahi fakamatala faka'ilekitulonika 'oku tanaki faka'aho. Na'e toe fakalahi mo ha me'angaue ki hono ta'ota'ofi 'o e palopalema 'e malava ke hoko 'o ka mate fakafokifa 'a e 'uhila tautefito ki he ngaahi komipiuta 'oku fu'u mahu'inga 'enau ngaue pea pelepelengesi ka maumau ki he Pangike. Na'e ngaue vaofi 'a e tafa'aki IT pea mo e Kautaha Chubb Ltd mei Nu'usila, ki hono fokotu'u 'o e me'a ngaue hiki vitio 'a e Va'a Malu'i ke fetongi'aki 'o e ngaahi me'a ngaue hiki tepi. 'Ikai ngata ai, na'e fai 'a e tokanga makehe ke fakalelei'i e ngaahi ngaue ki hono fakapapau'i 'a e tonu pea taimi 'a e ngaahi fakamatala 'oku pulusi 'i he peesi 'a e Pangike 'a ia oku fokotu'u 'i he initaneti.

Na'e fakamamafa'i foki ke fa'u ha ngaahi polokalama faka'ilekitulonika ke fakafaingofua'i 'a e fakahu 'o e ngaahi lekooti faka'aho 'a e Pangike pea na'e fai 'a e tokanga makehe ki he Tafa'aki 'o e Ngaahi Kautaha Fakapa'anga mo Maketi 'o fokotu'u ai 'a e Polokolama ke tanaki 'a e lekooti 'o e ngaahi ponite 'a e Pule'anga. Na'e toe fai mo e tokanga ki he Tafa'aki Fakalele 'o e Kau Ngaue pea na'e fokotu'u ai mo e Polokalama ki hono tanaki 'o e tauhi taimi 'o e kau ngaue pea mo e Polokalama ki he tokanga'i 'o e ngaahi Koloa 'a e Pangike.

Na'e fakahoko 'e he Tafa'aki ko eni 'a e ngaahi ngaue ki he ngaahi fiema'u fakakomipiuta 'o e ngaahi poloseki lalahi 'e 4 na'e fakahoko 'e he Pangike, 'a ia ko hono tokoni'i 'o e ngaahi faka'ali'ali 'o e ngaahi pa'anga fo'ou pea mo hono tukuatu 'o e pa'anga teau fo'ou, ko e tokoni'i hono fa'u 'o e ngaahi tohi na'e ngaue'aki ki he ngaahi polokalama ako fekau'aki mo e ngaahi pa'anga fo'ou, ko hono pulusi mo fokotu'utu'u 'o e kaati kilisimasi. 'Ikai ngata ai, na'e ngaue vaofi pea mo e Kautaha Neurogen mei Nu'usila ki hono fakafo'ou 'o e polokalama fakatauhi tohi 'a ia na'e liliu mei he Prophet ki he Attache Pro.

Tokanga'i Fakalukufua e Ngaahi Ngaue 'a e Pangike Pule

Na'e 'ikai ke ngata pe 'i he fakahoko 'o e ngaahi ngaue angamaheni 'e he Va'a Tokanga'i Fakalukufua e Ngaahi Ngaue 'o e Pangike Pule, ka na'e fakahoko 'e he va'a ni ha ngaahi ngaue lalahi lolotonga 'o e ta'u, ko hono fakalelei'i 'a e tokanga'i mo tauhi 'o e ngaahi fakamatala he loki faile 'aki 'a hono ngaohi ha loki ke fakamavahe'i ki ai 'a e ngaahi faile motu'a 'a ia 'oku 'ikai toe ngaue'aki 'e he Pangike. Na'e lava foki ke alea'i pea mo e kautaha malu'i fo'ou mei Nu'usila ko e Willis Ltd ha aleapau malu'i mo'ui fakata'u 'o e kau ngaue 'a e Pangike Pule. Na'e fakahoko 'a hono toe fakama'opo'opo fakalukufua 'a e lekooti 'o e ngaahi ngaue 'oku fai 'e he tokotaha ngaue kotoa pe, fakalelei'i 'o e lisi 'oku hiki ai 'a e ngaahi ngaue ke fakakakato fekau'aki mo e ha ngaahi kole no, toe fakamamafa'i 'a e mahu'inga hono sivi'i 'o e ngaahi koloa malu'i 'oku malu'i 'aki ha no, fakalelei'i mo e lisi ki he ngaahi ngaue ki hono fakahu ha taha fo'ou ki he potungaue pe ko ha taha kuo ne fakafisi mei he ngaue, fakamamafa'i ke fakahoko lelei 'a e polokalama talitali 'o e kau ngaue hu fo'ou ki he Pangike, faka'ai'ai 'a e kau ngaue ke mahu'inga'ia he mo'ui lelei pea na'e fai 'a e fengaue'aki vaofi pea mo e Potungaue Mo'ui ki he polokalama fua 'o e kau ngaue 'a ia 'oku fakahoko fakamahina.

Kau Ngaue

'I he faka'osinga 'o Sune 2009, na'e a'u ki he toko 68 'a e tokolahi 'o e kau ngaue 'a e Pangike Pule 'o fakafehoanaki ki he toko 64 'i he ta'u kuohili. Ko e kau ngaue 'e toko 66 mei he toko 68 ko e kau ngaue Tonga kotoa pea ko e toko 2 leva ko e ongo muli 'a ia na'a na ngaue fakataimi ma'ae Pangike. Na'e fakakakato 'e Inia Naiyaga 'ene aleapau ko e Tokoni Kovana 'a e Pangike Pule 'i he 'aho 30 'o Sune 2009 pea na'e toe fakalahi atu 'ene aleapau ke hoko ko e Tokotaha Fale'i 'o ne toki fakakakato ia 'i he 'aho 30 'o 'Aokosi, 2009. Na'e fakakakato aipe 'i Me 2009 'e Richard Sullivan 'ene aleapau ko e Pule 'o e Tafa'aki Fekumi 'a e Pangike. Na'e foki mai 'i Me 2009 'a 'Anapuli Matoto ko e tokoni pule 'o e Tafa'aki fekumi hili ia 'ene fakahoko fatongia ko e Tokotaha Fale'i 'i ha ta'u 'e taha ki he 'ofisi 'o e Talekita 'o e ngaahi fonua 'i 'Esia Tonga Hahake 'i he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (IMF) 'i Uasingatoni D.C., 'Amelika.

'I Sune 2009, na'e a'usia 'e he Pangike Pule 'a e makamaile mahu'inga ko e fakakakato 'e he Pricewaterhouse Coopers mei Fisi 'a e ngaahi ngaue ki hono sivi'i 'o e ngaahi ngaue mo e tu'unga vahenga 'o e kau ngaue 'a e Pangike pea fakafehoanaki ki he ngaahi kautaha taaautaha, ngaahi pangike, pea mo e pule'anga pea ko e ola 'o e ngaue ni na'e tali lelei 'e he Poate 'o e kau Talekita pea na'e fakahoko 'a e fakalelei vahenga 'a e kau ngaue 'i he 'aho 1 'o Siulai 2009. Na'e toe fakalelei'i 'a hono hiki fakaikiiki 'o e ngaahi ngaue 'a e tokotaha ngaue kotoa pe 'o fakatatau ki he fakalelei vahenga na'e fai, pea mo hono toe fakamamafa'i 'e makatu'unga 'a e sivi fakata'u 'a e ola lelei 'o e fakahoko ngaue 'a e kau ngaue. 'Ikai ke ngata ai, ka na'e toe vakai'i mo e ngaahi tu'utu'uni fakangaue mo e ngaahi monu'ia 'o e kau ngaue 'oku lolotonga ngaue 'aki hono fakafehoanaki ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue mo e monu'ia 'o e ngaahi kautaha kehekehe koe'uhi ke toe fai hano fakalelei'i ha ngaahi tafa'aki 'e ala 'aonga ki he kau ngaue pea mo e Pangike foki. Ko e taha foki 'o e ngaahi ngaue na'e lava ke fakakakato lelei lolotonga 'a e ta'u, ko hono fokotu'u atu ki he Potungaue Tukupau 'a e Fa'unga mo e Lao 'o e Pa'anga Malolo 'a e Kau Ngaue 'a e Pangike pea na'e tali 'e he Komisiona Pule 'a e Potungaue Tukupau ke faka'ata 'a e Pa'anga Malolo 'a e Kau Ngaue 'a e Pangike Pule mei hono tukupau'i hange ko ia 'oku ha 'i he Lao 'a e Tukupau Vahenga 2007 (Income Tax Act 2007) pea mo e Tu'utu'uni ki he Vahenga 2008 (Income Regulation 2008) 'a ia na'e fakahoko 'i he 'aho 1 Siulai 2008. Na'e kau atu 'a e Pangike ki he savea na'e fakahoko 'e he kautaha Nu'usila ko e Hay fekau'aki moe tu'unga vahenga 'i Tonga.

Polokalama Ako'i 'o e Kau Ngaue

Lolotonga 'a e ta'u, na'e hokohoko aipe 'a e fakahoko 'e he Pangike 'a hono ako'i fakapolofesinale 'a e kau ngaue 'o tatau pe ki he ngaahi ako na'e fakahoko ki muli, ngaahi ako fakalotofonua pea mo e ngaahi ako na'e fakahoko 'i 'apingaue pe. Ko e ngaahi ako na'e fakahoko ki muli na'e kau ai ha ako ki he fokotu'utu'u 'o e ngaahi me'afua 'oku ngaue'aki ke faka'ilonga'i 'a e tu'unga ma'uma'uluta mo falala'anga 'a e tu'unga fakapa'anga, ako ki he ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga fekau'aki mo hono fakafepaki'i 'a e fe'ave'aki fakapulipuli 'a e pa'anga kaka mo e pa'anga hiamatea, ako ki he ngaahi fokotu'utu'u ngaue f e f a k a t a u ' a k i fakatu'apule'anga mo e ngaahi fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga ki he Pasifiki. Na'e fakahoko mo e ako ki hono ngaue'i 'a e polokalama fa'u 'o ha ngaahi peesi he initaneti 'a ia 'oku ui ko e Macromedia Dreamweaver, Flash and Fireworks Application 'a ia na'e fai 'i Fisi 'i he Kautaha Datec. Na'e fakahoko aipe 'e he Kautaha ni mo e sivi ke vakai'i 'a e tu'unga 'ilo ki hono ngaue'aki 'a e polokalama ko

Ako 'a e kau ngaue

ia 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi ngaue fakakomipiuta 'a e Pangike 'a ia oku 'iloa ko e Windows 2003 Server Environment.

Na'e kau atu ha kau 'ofisa ma'olunga 'e toko 3 ki ha polokalama ako 'a e Pangike Pule 'o 'Aositelelia ki hono teuteu'i 'a e kau taki fo'ou. Na'e fakahoko mo ha ako ngaue taimi nounou na'e lava ki ai ha ongo ofisa ma'olunga 'e toko 2 'a ia ko e 'ofisa ma'olunga 'e taha na'e 'i he Pangike Pule 'o 'Aositelelia 'o vakai tonu ki he ngaahi ngaue 'oku fakalele 'i he Tafa'aki Tokanga'i 'o e Kau Ngaue pea mo e Tafa'aki Ako'i 'o e Kau Ngaue. Ko e 'ofisa ma'olunga 'e taha, na'e 'i he Pangike Pule 'o Nu'usila 'o mamata tonu ki he ngaahi ngaue fakalele 'i he Tafa'aki Fa'u Polokalama Fakakomipiuta 'oku ui ko e Knowledge Services Group (KSG) pea mo e Tafa'aki 'Ako'i 'o e Kau Ngaue. Na'e fakafiefia ki he Pangike 'a hono lava'i lelei 'e he taha 'o e kau 'ofisa ma'olunga 'a 'ene mata'itohi MA 'i Sune 2009 'a ia na'e fakapa'anga 'e he tokoni 'a e pule'anga 'Aositelelia. Na'e fokotu'utu'u ha ngaahi ako 'o fakahoko 'i he Pangike Pule 'o kau ai 'a e ako ki he ngaahi founa talitali lelei 'o e kakai pea mo e ako ki he mahu'inga 'a e tauhi taimi 'a ia na'e tataki 'e he taukei mei he Kautaha Tonga ko e S&K Performance Solutions, ako 'o e ngaahi ngaue fakahoko ki he kau ngaue 'oku nau tokanga'i 'a e ngaahi pangike kuo laiseni 'a ia na'e fakapa'anga 'e he PFTAC, ako 'o e ngaahi founa ngaue ki hono tokanga'i 'o e Kau Ngaue 'a ia na'e fakahoko 'e he tokotaha taukei 'i he Tafa'aki ko eni mei he Pangike Pule 'o Fisi. Na'e fai mo e ako ki hono tokanga'i 'o e ngaahi ngaue ki he polokalama fakakomipiuta tauhi tohi mo e vahe 'a e Pangike 'e he Kautaha Nu'usila ko e Neurogen 'o fakafou mai he initaneti. Na'e toe lava mai pe mo e taukei mei he kautaha ni 'o fai 'a e ako makehe ki he Tafa'aki Tauhi Tohi pea mo e Tafa'aki Tokanga'i Fakalukufua e Ngaahi Ngaue 'a e Pangike Pule. Ko e ngaahi ako kehe na'e fakahoko fakalotofonua 'a ia na'e kau atu ha kau 'ofisa ki ai na'e kau ai 'a e ako na'e fakalele 'e he Potungaue Ako ki hono 'analaiso 'o e fiema'u ako 'i Tonga, pea mo e ako na'e fakahoko 'e he Pangike Westpac ki he Quick Pay Review.

Na'e fakahoko ai pe 'a e ngaahi ako fakakomipiuta ki he kau ngaue pea mo e sivi 'a e kau ka'ate 'o e Tafa'aki Malu'i fekau'aki pea mo e ngaahi tu'utu'uni le'o fakamalu'i 'a e Pangike Pule. Na'e hokohoko atu aipe 'a hono tokoni'i fakapa'anga 'a e polokalama ako fakalalakaka 'a e kau ngaue ke nau ako fakataimi pea ako fe'ave'aki mo ha 'apiako 'i muli pe fakalotofonua

Foaki 'o e setifikeiti ki he kau ngaue 'e he Tokoni Kovana, Inia Naiyaga

'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Pangike ki hono tokoni'i fakaako 'o e Kau Ngaue. 'A ia na'e kau ai ha polokalama ako ki he ngaahi 'elia 'o e Palama, 'Uhila pea mo e Faka'ilekitulonika ma'ae tokoua mei he Tafa'aki Tokanga'i 'o e Falengaue, Ngaahi Misini mo e Ngaahi Me'angaue. Na'e fakahoko 'a e ako ni fou he 'initaneti ki he 'apiako ko Pennfoster 'i 'Amelika. Na'e kau mo e polokalama ako 'i he 'elia 'o e 'ekonomika pea mo e tauhi tohi ma'ae kau ngaue 'e toko 2 'o e Tafa'aki Fekumi pea mo e toko 1 'o e Tafa'aki Ngaahi Maketi Fakapa'anga 'a ia 'oku fakalele 'e he Va'a kitu'a 'a e Univesiti 'o e Pasifiki Saute. Na'e

Fakataha fakata'u 'a e AFSPC na'e tataki 'e he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga

kau atu mo e toko 1 mei he Va'a Fakapolokalama mo e Tekinolosa 'o e Komipiuta ki he polokalama ako 'a e Tupou Tertiary Institute ki hono fakalele ha ngaahi ngaue fakatahataha'anga 'o ha ngaahi misini komipiuta 'o ngaue'aki 'a e ngaahi me'angaue 'a e kautaha CISCO. 'Ikai ko ia pe, ka ko hono poupu'u 'i 'o e hoko atu 'e ha ongo ofisa ma'olunga 'e toko ua 'a e polokalama ako ki hona mata'itohi MA pea mo e 'apiako 'i muli kae fakahoko'aki pe 'a e ngaue'aki 'o e 'initaneti. Na'e lava lelei 'e he tokotaha ngaue mei he Tafa'aki Falengaue, Ngaahi Misini mo e Ngaahi Me'angaue 'a hono Tipiloma 'i he Palama, 'Uhila mo e 'Ilekitulonika mei he ako na'e fakahoko fakainitaneti ki he apiako ko Pennfoster 'oku tu'u 'i 'Amelika 'a ia na'e tokoni' i fakapa'anga 'e he Pangike.

Lolotonga 'o e ta'u, na'e kei fakahoko mai ki he Pangike Pule 'a e ngaahi fale'i pea mo e ngaahi tokoni fakatekinikale mei he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga, Va'a Tokoni 'a e Pangike Fakalakalaka 'a 'Esia, Va'a Tokoni 'a 'Aositelelia, Senita 'a e Pasifiki ki he Tokoni Fakatekinikale ki he tafa'aki pa'anga 'a ia 'oku 'ofisi 'i Suva, Fisi, Kautaha ki hono tokanga'i 'o e Pa'anga 'oku fe'ave'aki fakapulipuli 'a e pa'anga kaka mo e pa'anga hiamatea 'i 'Esia mo e Pasifiki, ngaahi kautaha tautaha hange ko e Neurogen, PowerGen, pea mo e Otis, Pangike Pule 'a Fisi, Pangike Pule 'a 'Aositelelia, Pangike Pule 'a Nu'usila. Ko e ngaahi fale'i mo e tokoni fakatekinikale na'e fakatefito 'i he ngaahi tafa'aki 'o e faingata'a fakapa'anga fakamamani lahi pea mo 'ene uesia ki Tonga, fokotu'utu'u ha ngaahi founa ngaue ki hono tokangaekina 'o e kau ngaue, tokanga'i 'o e ngaahi ngaue 'a e ngaahi pangike pea mo hono tokanga'i 'o e ngaahi founa ke ta'ofi 'aki 'a e fe'ave'aki fakapulipuli 'a e pa'anga kaka mo e pa'anga hiamatea. Ko e ngaahi tokoni fale'i kehe na'e ma'u mai mei he ngaahi kautaha taautaha na'e kau ai 'a e fale'i 'i he tafa'aki 'o e Fakapolokalama mo e Tekinolosa 'o e Komipiuta pea pehe foki ki he Tafa'aki 'o e Falengaue, Ngaahi Misini mo e Ngaahi Me'angaue.

Ngaahi Fakataha na'e kau ki ai 'a e Pangike Pule

'I Siulai 2008, na'e kau atu 'a e Kovana ki he Fakataha Fakata'u 'a e Kulupu 'a 'Esia mo e Pasifiki ki he fakafepaki'i 'a e fe'ave'aki pa'anga kaka mo e pa'anga hiamatea 'a ia na'e fai 'i 'Initonisia. 'I 'Akosi 2008, na'e kau atu 'a e Kovana ki he Konifelensi Fakafeitu'u 'a e

Senita 'a e Pasifiki ki he Tokoni Fakatekinikale ki he Tafa'aki Pa'anga 'a ia na'e fakahoko 'i Sene. 'I 'Okatopa 2008, na'e kau atu 'a e Pule 'i he Tafa'aki Ngaahi Kautaha Fakapa'anga mo e Maketi, 'Ofisa 'oku ne sivi 'a e ngaahi ngaue 'a e Pangike pea mo e 'Ofisa Ma'u Mafai Lipooti Pa'anga ki he fakataha fakata'u 'a e AFSPC 'a ia na'e tokanga'i 'e he Pangike Pule. Na'e kau atu mo e kau fakafongonga mei he Tafa'aki Fekumi, Tafa'aki Ngaue Fakakomipiuta, Tafa'aki Fakalele Ngaue mo e Tafa'aki 'Akauni ke fanongo ki he fakataha ko eni. 'I Tisema 2008, na'e kau atu 'a e Kovana pea mo e Tokoni Pule 'o e Tafa'aki Ngaahi Maketi Fakapa'anga ki he fakataha fakata'u 'a e Kau Kovana 'o e Ngaahi Pangike Pule 'i he Pasifiki 'a ia na'e fakahoko 'i he Pangike Pule 'o 'Aositelelia. 'I Fepueli, 2009, na'e kau atu 'a e Tokoni Kovana ki he Konifelenisi fekau'aki mo e ngaahi pa'anga maka fakamanatu 'a ia na'e fai 'i Nu'usila. 'I 'Epeleli 2009, na'e kau atu 'a e Kovana, Pule 'o e Va'a Fekumi pea mo e Pule 'o e Tafa'aki Ngaahi Kautaha Fakapa'anga mo e Maketi ki he fakataha makehe 'a e Kau Kovana 'o e Ngaahi Pangike Pule 'i he Pasifiki 'a ia na'e fai 'i Nadi 'i Fisi. 'I Sune 2009, na'e kau atu 'a e Kovana pea mo e Pule 'o e Tafa'aki Ngaue Fakakomipiuta mo e Fakalele Ngaue ki he fakataha 'a e komiti ki hono vakai'i 'o e ngaue 'a e Senita 'a e Pasifiki ki he Tokoni Fakatekinikale ki he tafa'aki pa'anga 'a ia na'e fai 'i Nadi 'i Fisi.

Malu'i

Na'e hokohoko aipe 'a hono fakahoko 'e he Tafa'aki Malu'i 'a e Pangike Pule 'a honau ngaahi fatongia ke fakapapau'i 'oku malu pea hao 'a e kau ngaue 'o e Pangike Pule pea mo e 'api ngaue 'i he taimi kotoa pe. Ko e ngaahi ngaue lalahi na'e lava lelei hono fakahoko lolotonga 'a e ta'u, ko hono fakalelei'i 'o e ngaahi me'a ngaue hiki vitio faka'ilekitulonika fakamalu'i pea mo hono fokotu'u 'o e ngaahi me'a faita fakaonopooni ke ne hulu'i mo lekooti 'a e ngaahi 'ata 'i he 'elia kotoa 'o e Pangike. Na'e ngaue fakataha 'a e Tafa'aki Malu'i mo e Tafa'aki Ngaue Fakapa'anga mo e Tau Malu'i Fonua 'a Tonga ki hono fakapapau'i 'oku malu pea hao hono fakahifo 'o e uta pa'anga fo'ou 'e ua mei mala'evakapuna 'o a'u ki hono fetuku ki he Pangike Pule. Na'e fakalelei'i mo e ngaahi me'a ngaue fakatamate afi 'a e Pangike Pule ke a'usia 'a e ngaahi fiema'u 'a e Va'a Tamate Afi 'a e Potungaue Polisi ke fakapapau'i 'a e malu mo e hao 'a e kau ngaue mo e 'api ngaue.

Fale Ngaue, Ngaahi Misini mo e Ngaahi Me'a Ngaue

Na'e hokohoko aipe 'a hono tauhi 'e he tafa'aki ki he Fale Ngaue, Ngaahi Misini mo e Ngaahi Me'a Ngaue 'o e fale ngaue mo e ngaahi me'a ngaue 'a e Pangike Pule 'i he tu'unga ma'olunga, neongo na'e holo 'a e tokolahi 'o e kau ngaue ma'olunga 'i he tafa'aki ko eni. Ko e ngaahi ngaue na'e lava lelei hono fakakakato, na'e kau ai hono fakalelei'i 'o e fungavaka 5 'o e Pangike Pule 'i he aleapau 'a e Pangike Pule, 'Ofisi 'o e 'Amipasitoa 'o Siapani pea mo e Kautaha Jaimi Associates (Tonga) pea mo e kamata 'o e aleapau ke hoko ko e 'ofisi 'o e 'Amipasitoa 'o Siapani. Ko e ngaahi ngaue kehe na'e lava, ko hono fetongi 'o e misini 'oku ne liliu 'a e 'uhila ki he Pangike, fokotu'u 'o e aleapau mo e kautaha PowerGen(NZ) ki hono tauhi 'o e senoleita talifaki faka'uhila, toe fakalelei'i 'o e loki 'i he fungavaka 'uluaki ke ngaue'aki ki hono tauhi 'o e ngaahi faile motu'a 'a e Pangike, pea mo toe fakalahi 'a e ngaahi tau'anga me'alele 'i he tafa'aki ki mu'a 'o e Pangike.

Fengaue'aki mo e Pule'anga mo e Ngaahi Pangike

Lolotonga 'a e ta'u, na'e fakahoko atu hono 'oatu 'e he Pangike Pule ha ngaahi fakamatala ki he pule'anga 'i he tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'a e pule'anga 'i muli, pa'anga ngaue 'a e ngaahi pangike pea mo e fetongi pa'anga muli. Na'e fakahoko foki 'e he Pangike Pule ha ngaahi fakataha mo e ngaahi pangike fakaloto fonua koe'uhi ke fai 'a hono vakai'i 'o e ngaahi ngaue 'i he tafa'aki fakapangike, pea pehe foki ki hono alea'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga 'a e Pangike Pule. Na'e 'i ai mo e ngaahi fakataha 'a e Pangike mo e kau fakafofonga mei he ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga mo e ngaahi Pule'anga Muli ke fai hano vakai'i ha ngaahi kaveinga mahu'inga kiate kinautolou kae'uma'a 'a e Pangike Pule.

Poate 'a e Kau Talekita

Lolotonga 'a e ta'u, na'e fakahoko 'a e ngaahi fakataha 'a e Poate ke fa'ufa'u 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue 'a e Pangike Pule pea mo vakai'i 'a 'ene ngaahi ngaue. Na'e hoko 'a e Kovana ko e Sea ia 'o e Poate 'i Siulai 2008 'o fakatatau ki he Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga 2007. 'I Sanuali 2009, na'e hoko 'a e Sekelitali Pa'anga, 'Aisake Eke ko e Talekita 'o e Poate 'a e Pangike Pule, 'o ne fetongi 'a Henry Cocker.

Kau ‘Ofisa Ma’olunga lolotonga ‘a e ta’u ‘o a’u ki he ‘aho 30 Sune 2009

Kovana

Siosi C. Mafi

Tokoni Kovana

Inia R. Naiyaga

Pule Tafa’aki Ngaahi

Kautaha Fakapa’anga mo e Maketi

Jessie Cocker

Pule Tafa’aki Fekumi

Richard Sullivan

Pule Tafa’aki ‘Akauni

mo e Ngaue Fakapa’anga

Lata Tangimana

Pule Tafa’aki Ngaue

Fakakomipiuta mo e Fakalele Ngaue

Elizabeth Baker

Tokoni Pule Tafa’aki Fekumi

‘Anapuli Matoto

Tokoni Pule Tafa’aki Maketi Fakapa’anga

‘Isapela Hufanga

Pule Tafa’aki Malu’i

Semisi Fifita

Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga

Ngaahi Fakamatala Pa’anga ki he Ta’u ‘o ngata ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune 2009

Fakahokohoko

104	Lipooti ‘a e kau Talekita
107	Fakamatala ‘a e kau Talekita
108	Lipooti Tau’ataina ‘a e ‘Atita
110	Fakamatala ki he Koloa mo e Mo’ua
111	Fakamatala ki he Tupu mo e Mole
112	Fakamatala ki he Vahevahe ‘o e Tupu Fakata’u
113	Fakamatala ki he Fe’unu’aki ‘i he Pa’anga Mohe
114	Fakamatala ki he Fehu’aki ‘o e Pa’anga
115	Ngaahi Fakamatala fekau’aki mo e Fakamatala Pa’anga

PANGIKE PULE FAKAFONU'A 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2009****LIPOOTI 'A E KAU TALEKITA**

Fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Poate 'o e Kau Talekita 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 'oku tuku atu fakataha 'a e Fakamatala ki he Koloa mo e Mo'ua 'a e Pangike he 'aho 30 Sune 2009, pea mo e Fakamatala ki he Tupu mo e Mole, Fakamatala ki he Vahevahe 'o e Tupu, Fakamatala ki he Fe'unu'aki 'i he Pa'anga Tefito, pea mo e Fakamatala ki he Fehu'aki 'a e Pa'anga ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho ko ia pea ko e ngaahi lipooti ko eni 'oku anga pehe ni:

1. KO E KAU TALEKITA

Ko kinautolu eni 'a e kau Talekita 'a e Pangike 'i he lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 'o a'u ki he taimi na'e fa'u ai 'a e lipooti ni:

Pilinisesi Salote Pilolevu Tuita
Richard Prema
Siosi C Mafi
Henry Cocker ('o a'u ki Tisema, 2008)
'Aisake Eke ('o kamata 'i Sanuali, 2009)

2. NGAAHI TEFITO'I TAUMU'A 'A E PANGIKE

Ko e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'i he'ene 'asi he Kupu 4 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, ko hono:

- a) pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga; mo
- e) langa hake ha sisitemi fakapa'anga 'oku malu mo lele lelei.

Ko e ngaahi tefito'i fatongia 'o e Pangike Pule, ko e;

- a) tuku atu 'o e pa'anga;
- e) fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga;
- f) fakafuofua 'i 'o kapau 'e fiema'u, 'a e lahi hono tuku atu, faka'ataa mo e fetongi fakavaha'apule'anga 'o e pa'anga;
- h) tauhi mo pule'i 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga;
- i) fale'i 'a e Minisita 'i he ngaahi me'a fakapangike mo e fakapa'anga;
- k) hoko ko e tefito'i pangike, fakafofonga fakapa'anga mo e fakahu'anga pa'anga 'a e Pule'anga
- l) fakahoko 'a e ngaue fakapangike 'i Tonga ni pe ha feitu'u kehe;
- m) pule'i mo tokanga'i e ngaahi kautaha fakapa'anga; mo
- n) tokanga'i mo fakatupulekina 'a e lele lelei, malohi mo e malu 'a e fakalele 'o e sisitemi totongi pa'anga.

PANGIKE PULE FAKAFONUUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2009****3. KO E OLA 'A E NGAUE FEFAKATAU'AKI 'A E PANGIKE**

Ko e tupu 'i he pa'anga hu mai mei he ngaue 'a e Pangike ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 Sune 2009 na'e \$2,467,062 (2008: \$3,789,005).

4. PA'ANGA MOHE

Fakatatau ki he Kupu 8(1)(c) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, kuo felotoi 'a e Minisita Pa'anga pea mo e Poate 'o e kau Talekita 'a e Pangike ke fakahu atu ki he 'Akauni Pa'anga Mohe Fakalukufua 'a e \$616,766 (2008: \$947,251) 'i he 'osi 'a e ta'u.

5. PA'ANGA KUO TOTONGI ATU KI HE PULE'ANGA

Fakatatau ki he Kupu 8(3) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, pea mo e Kupu 8(1) mo e 8(2), ko e \$1,850,296 (2008: \$2,841,754) 'e totongi ia ki he Pule'anga 'o Tonga.

6. NGAABI MO'UA 'OKU TE'EKI KE PAU PE 'E LAVA 'O TOTONGI MAI

Na'e fakahoko 'e he kau Talekita ha ngaahi ngaue kimu'a 'i hono teuteu'i 'a e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike ke fakapapau'i 'a e ngaahi mo'ua kotoa 'oku te'eki ke pau pe 'e lava ke totongi mai ke to'o mei he pa'anga talifaki pea ke tuku mavahe ha pa'anga fe'unga ke talifaki ki he ngaahi mo'ua ko 'eni.

Fakatatau ki he 'ilo 'a e kau Talekita 'i he 'aho na'e fai ai 'a e lipooti ni, 'oku 'ikai ha toe 'uhinga lahi ke fehu'ia ai 'a e lahi fe'unga 'o e mo'ua kuo to'o mei he pa'anga talifaki pea mo e lahi 'o e pa'anga talifaki ki he ngaahi mo'ua ko 'eni.

7. PA'ANGA TALIFAKI KI HA MO'UA

Na'e 'ikai ke 'i ai ha fe'unu'aki 'i he pa'anga talifaki ko 'eni 'i he lolotonga 'a e ta'u 'o toe mahulu mei he mahu'inga totonu 'oku fa'a vahe'i ki he ngaahi me'a pehe ni hange ko e ngaahi mo'ua 'oku te'eki ke pau pe 'e lava 'o totongi mai, holo 'i he mahu'inga 'o e koloa 'a e Pangike, mo e ngaahi monu'ia 'a e kau ngaue.

8. NGAABI KOLOA

Na'e fakahoko 'e he kau Talekita ha ngaahi ngaue kimu'a 'i hono teuteu'i 'a e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike ke fakapapau'i ko e ngaahi koloa kotoa 'a e Pangike 'oku ha 'i he fakamatala, 'oku lekooti ia 'i he mahu'inga tatau pe 'ikai toe ma'olunga 'i he mahu'inga totonu 'a ia 'oku ngaue'aki angamaheni 'e he pisinisi.

Fakatatau ki he 'ilo 'a e kau Talekita 'i he 'aho na'e fai ai 'a e lipooti ni, 'oku 'ikai ha ngaahi founa ke ne uesia 'a e tu'unga totonu 'o e mahu'inga 'o e ngaahi koloa ni.

PANGIKE PULE FAKAFONUUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2009****9. MONU'IA 'A E KAU TALEKITA**

'Oku te'eki ke 'i ai ha talekita te ne ma'u pe 'e 'i ai ha'ane totonu ke ne ma'u ha monu'ia 'i ha 'uhinga fakaaleapau kuo fokotu'u 'e he Pangike mo e Talekita ko ia pe mo ha Kautaha 'a ia 'oku memipa ai 'a e Talekita, pe mo ha Kautaha 'a ia 'oku 'i ai ha'ane kaunga fakapa'anga ki ai.

10. NGAAHI ME'A NE HOKO HILI 'A E 'AHO 'O E LIPOOTI

Hili 'a e 'aho 'o e lipooti, na'e 'ikai ke 'ilo 'e he kau Talekita ki ha me'a pe ha ngaahi founa na'e 'ikai fakakau 'i he lipooti ni 'oku ne uesia lahi 'a e ngaue 'a e Pangike, 'a e ola 'o e ngaahi ngaue ko ia pe ko e tu'unga 'o e ngaahi ngaue 'a e Pangike 'i he ngaahi ta'u fakapa'anga ka hoko mai.

11. TU'UNGA FAKATAUHI TOHI

'Oku tui 'a e kau Talekita ko e tu'unga 'a hono teuteu'i 'o e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'oku taau pea 'e malava pe 'e he Pangike ke hokohoko atu 'ene ngaue 'i he mahina 'e 12 mei he 'aho 'o e Fakamatala Pa'anga ni. 'Oku tui 'a e kau Talekita ko e fakakalakalasi mo e ngaahi mahu'inga 'o e koloa mo e mo'ua 'a ia 'oku ha 'i he ngaahi Fakamatala Pa'anga ni 'oku totonu mo taau.

12. NGAAHI FOUNGA KEHE

'I he 'aho 'o e lipooti ni, na'e 'ikai ke 'ilo 'e he kau Talekita ha ngaahi founa kehe ke makatu'unga ai hano fehu'ia 'a e tu'unga totonu 'o e mahu'inga 'oku ngaue'aki 'i he Fakamatala Pa'anga ni.

13. NGAAHI ME'A 'IKAI ANGAMAHENI

'Oku tui 'a e kau Talekita 'oku totonu mo taau hono lekooti 'a e ola 'o e ngaahi ngaue 'a e Pangike ki he ta'u fakapa'anga ko 'eni pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi me'a pe founa 'ikai angamaheni ke ne uesia 'a e ngaahi fakamatala pa'anga ni.

Ma'ae Poate 'a e kau Talekita 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e kau Talekita 'i he 'aho 28 'o Sepitema, 2009.

Mrs Siosi C Mafi
SEA

Mr Richard Prema
TALEKITA

PANGIKE PULE FAKAFONU 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2009****FAKAMATALA 'A E KAU TALEKITA**

'I he tui 'a e kau Talekita:

- (a) ko e Fakamatala ki he Koloa mo e Mo'ua ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'a e tu'unga ngaue 'a e Pangike 'i he 'aho 30 'o Sune 2009,
- (e) ko e Fakamatala ki he Tupu mo e Mole ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha totonu mo mo'oni 'a e ola 'o e ngaue 'a e Pangike ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2009,
- (f) ko e Fakamatala ki he Vahevahe 'o e Tupu Fakata'u ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'a e tu'unga ngaue 'a e Pangike 'i he 'aho 30 'o Sune 2009,
- (h) ko e Fakamatala ki he Fe'unuaki 'i he Pa'anga Mohe ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'a e ngaahi fe'unuaki 'i he pa'anga mohe 'i he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2009, mo e
- (i) Fakamatala ki he Fehu'aki 'o e Pa'anga, ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'a e fehu'aki 'a e pa'anga 'i he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2009.

Ma'ae Poate 'a e kau Talekita 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e kau Talekita 'i he 'aho 28 'o Sepitema, 2009.

Mrs Siosi C Mafi
SEA 'O E POATE

Mr Richard Prema
TALEKITA

PANGIKE PULE FAKAFONUUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2009****LIPOOTITAU'ATAINA 'AE 'ATITA**

Ki he kau ma'u 'inasi 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga

Sivi Faka'atita

Kuo lava hono sivi faka'atita 'a e Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'a ia 'oku kau ai 'a e Fakamatala ki he Koloa mo e Mo'ua ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 Sune 2009 pea mo e Fakamatala ki he Tupu mo e Mole, Fakamatala ki he Vahevahe 'o e Tupu Fakata'u, Fakamatala ki he Fe'unu'aki 'i he Pa'anga Mohe pea mo e Fakamatala ki he Fehu'aki 'o e Pa'anga pea mo e Fakama'opo'opo 'o e ngaahi founa fakatauhitohi pea mo e ngaahi fakamatala kehe pe fekau'aki mo e Fakamatala Pa'anga 'a ia 'oku ha he pasina 110 ki he 132.

Fatongia 'o e Kau Talekita mo e Pule ki he Fakamatala Fakapa'anga

Ko hono teuteu'i pea mo hono fakaha ta'efilifilimanako 'o e Fakamatala Pa'anga ko e fatongia ia 'o e Kau Talekita mo e Pule, 'o fakatatau ki he ngaahi founa tauhitohi oku ha 'i he Fakamatala hono 2 'o e Ngaahi fakamatala fekau'aki mo e Fakamatala Pa'anga pea mo fakatatau foki ki he lau 'a e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988 mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007. Ko e fatongia ko 'eni 'oku kau ai hono: fokotu'utu'u, fakahoko mo tauhi e ngaahi founa ngaue 'oku fe'unga mo hono teuteu'i mo hono fakaha ta'efilifilimanako 'o ha ngaahi Fakamatala Pa'anga 'oku 'ataa mei he fakaha hala 'o ha fika, tupu mei he kakaa pe ko e fehalaaki; fili mo ngaue'aki e ngaahi founa tauhitohi fe'unga mo taau; pea mo fai e ngaahi fakafuofua fakatauhitohi 'oku makatu'unga lelei 'i he ngaahi me'a na'e hoko.

Fatongia 'o e 'Atita

Ko e lipooti ko 'eni 'oku fai 'o taumu'a taha pe ia ki he Kau ma'u 'inasi 'o e Pangike Pule. Ko 'emau ngaue faka'atita 'oku fai ia koe'uhi ke lava ke mau fakaha ki he Pangike Pule mo hono Kau ma'u 'inasi 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke mau fakaha kiate kinautolu 'i ha lipooti 'a e 'Atita pea 'o 'ikai ha toe 'uhinga kehe. Ki he taupotu taha 'oku fakangofua 'e he Lao, 'oku 'ikai ke mau tali pe temau fakahoko fatongia ki ha taha kehe, ka ko e Pangike Pule pe mo hono Kau ma'u 'inasi, 'emau ngaue faka'atita, 'i he lipooti ko 'eni, pe ko e ngaahi fakama'opo'opo kuo mau fa'u. Ko homau fatongia ko e fakaha 'emau fakama'opo'opo faka'atita fekau'aki mo e ngaahi Fakamatala Pa'anga ni 'o fakatatau ki he 'atita kuo mau fai. Na'e fakahoko 'emau ngaue faka'atita 'o fakatatau ki he Founa 'Atita Fakavaha'apule'anga. Ko e ngaahi founa ko 'eni 'oku ne fiema'u ke mau fakahoko fatongia 'o tatau mo e ngaahi fiema'u faka'efika mo palani mo fakahoko 'a e 'atita ke ma'u ha makatu'unga lelei pe 'oku 'ataa 'a e ngaahi fakamatala pa'anga mei he fehalaaki fakafika.

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2009**

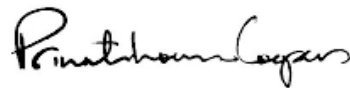
'I hono fakahoko 'o ha 'atita 'oku kau ai 'a hono fakahoko e ngaahi founa ngaue ke ma'u mai e ngaahi fakamo'oni faka'atita fekau'aki mo e ngaahi fika 'oku fakaha 'i he ngaahi Fakamatala Pa'anga. Ko e ngaahi founa ngaue 'oku ngaue'aki, 'e fili ia 'e he 'atita 'o fakatatau ki he'ene fakamaau'i, 'o kau ai hono sivi'i 'o e ngaahi nunu'a kovi 'e hoko kapau 'oku hala ha fika 'i he ngaahi Fakamatala Pa'anga, tupu mei ha kakaa pe fehalaaki. 'I hono sivi'i 'o e ngaahi nunu'a kovi ko 'eni, 'oku hanga 'e he 'atita 'o fakakau mai e ngaahi founa fakangaue 'oku totonu mo taau ki hono teuteu'i 'o e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'o ha kautaha, 'i he taumu'a ke fai ha fakama'opo'opo faka'atita 'i he lelei mo e taau 'o e ngaahi founa ngaue 'oku ngaue'aki 'e he kautaha ko ia. 'Oku kau foki hono fakahoko 'o ha 'atita 'a hono sivi'i 'a e kaunga lelei 'o e ngaahi founa fakatauhitohi 'oku ngaue'aki pea mo e makatu'unga 'o e ngaahi fakafuofua fakatauhitohi kuo fai 'e he Pule, mo hono sivi'i 'a e fokotu'utu'u fakalukufua 'o e ngaahi Fakamatala Pa'anga.

'Oku mau tui ko e ngaahi fakamo'oni faka'atita kuo mau ma'u kuo fe'unga pea mo taau ia ke 'omi ha makatu'unga lelei ki he'emaui fakama'opo'opo faka'atita.

Fakama'opo'opo 'a e 'Atita

'I he'emaui fakakaukau, 'oku mau pehe, ko e ngaahi fakamatala pa'anga kuo teuteu'i, 'i he ngaahi me'a kotoa, kuo teuteu'i ia 'o fakatatau ki he ngaahi founa teuteu mo e ngaahi founa fakatauhitohi 'oku fakamatala'i 'i he Fakamatala fika 2, 'i he Ngaahi Fakamatala fekau'aki mo e Fakamatala Fakapa'anga, pea mo fakatatau foki ki he tu'utu'uni 'a e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988 mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007.

'O 'ikai ke fakata'e'aonga'i 'emaui fakamatala, 'oku mau fakamamafa'i atu ko e ngaahi founa fakatauhitohi kuo ngaue'aki mo e ngaahi fakamatala kuo tuku atu, 'oku 'ikai fakataumu'a ke, pea 'ikai, fakatatau ki he ngaahi fiema'u katoa 'a e Founa Lipooti Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga.

**28 'o Sepitema, 2009
Suva, Fisi****PricewaterhouseCoopers
Chartered Accountants**

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**FAKAMATALA FAKATA'U KI HE KOLOA MO E MO'UA
30 SUNE 2009**

	Fakamatala	2009 \$	2008 \$
NGAAHI KOLOA			
Ngaahi Pa'anga Mohe 'i Tu'apule'anga			
Pa'anga Ngaue mo e Pila Nounou	9	129,396,341	82,614,896
Totongi toloi te'eki ke ma'u		1,415,399	1,314,405
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga	10		
- Tukupau Malu'i Pa'anga Muli		5,335,514	5,152,417
- Ngaahi Totonu Toho Makehe		1,520,468	1,367,495
- Tukupau Pa'anga		16,550,132	15,588,292
Ngaahi Koloa Fakalotofonua			
Pa'anga Ngaue		127,900	64,089
Totongi tupu te'eki ke ma'u		9,466	239,050
Fakahu pa'anga Fakalotofonua	11	-	9,677,000
Ngaahi Koloa Kehe	12	4,464,707	4,113,120
Ngaahi Koloa Tu'uma'u	13	8,171,276	7,049,400
Ngaahi Koloa Fakalukufua		166,991,203	127,180,164
NGAAHI MO'UA			
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli			
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	14(a)	10,345,958	3,104,425
Totongi tupu te'eki ai ke totongi		-	3,959
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua			
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	14(e)	61,285,894	34,846,364
Totongi tupu te'eki ai ke totongi		29,110	327,449
Pa'anga kuo tuku atu	15	28,175,399	24,121,575
Pa'anga Mohe 'oku fiema'u mei he Pangike	16	29,470,000	29,554,000
Ngaahi Fakafofonga Fakavaha'apule'anga	10	16,550,132	15,588,292
Ngaahi mo'ua kehe	17	2,935,824	3,562,389
Ngaahi Mo'ua Fakalukufua		148,792,317	111,108,453
TOENGA NGAAHI KOLOA		\$18,198,886	16,071,711
SINO'I PA'ANGA MO E NGAAHI PA'ANGA MOHE			
Sino'i Pa'anga kuo fakamafai'i		5,000,000	5,000,000
Sino'i Pa'anga kuo totongi		5,000,000	5,000,000
Pa'anga-mohe fakalukufua		9,368,140	8,751,374
Toe fakamahu'inga'i e Pa'anga Mohe		3,830,746	2,320,337
SINO'I PA'ANGA MO E PA'ANGA MOHE FAKALUKUFUA		\$18,198,886	\$16,071,711

Ko e fakamatala ki he koloa mo e mo'ua ko 'eni, kuopau ke lau fakataha'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**FAKAMATALA KI HE TUPU MO
E MOLE KI HE TA'U NGATA
'I HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**

	<u>Fakamatala</u>	<u>2009</u>	<u>2008</u>
Pa'anga Hu Mai		\$	\$
Totongi tupu	5	4,409,499	6,952,962
Pa'anga Humai kehe	6	2,423,244	1,073,655
Fakakatoa Pa'anga hu mai mei he ngaahi ngaue		6,832,743	8,026,617
Ngaahi Fakamole			
Totongi tupu kuo tuku atu	7	424,443	918,312
Pule'i mo e ngaahi fakamole kehe	8	3,941,238	3,319,300
Fakamole Fakangaue Fakalukufua		4,365,681	4,237,612
TUPU(MOLE) KI HE TA'U		\$2,467,062	\$3,789,005

Ko e fakamatala tupu mo e mole ko 'eni, kuopau ke lau fakataha'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**FAKAMATALA KI HE VAHEVAHE 'O E
TUPU KI HE TA'U 'O NGATA 'I HE
'AHO 30 SUNE 2009**

	<u>Fakamatala</u>	<u>2009</u>	<u>2008</u>
TUPU/ (MOLE) ki he ta'u		\$2,467,062	\$3,789,005
FAKAIKIHIKI 'O E VAHEVAHE:	2(s)		
PA'ANGA KUO FAKAHU ATU KI HE PA'ANGA MOHE			
- Kupu 8(1)(a) 'o e Lao 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988		-	-
-Kupu 8(1)(c) 'o e Lao (Fakatonutonu) 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2007		616,766	947,251
PALANISI KE TOTONGI ATU KI HE PULE'ANGA 'O TONGA			
Fakatatau ki he Kupu 8(3) 'o e Lao (Fakatonutonu) 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2007		1,850,296	2,841,754
		\$2,467,062	\$3,789,005

Ko e fakamatala ki he vahevahe 'o e tupu fakata'u ko 'eni, kuopau ke lau fakataha'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**FAKAMATALA KI HE FE'UNU'AKI 'I HE PA'ANGA MOHE KI HE TA'U 'O NGATA 'I HE 'AHO 30 SUNE 2009**

	Sino'i Pa'anga kuo totongi \$	Pa'anga Mohe Fakalukufua \$	Toe Fakamahu'inga'i Pa'anga Mohe \$	Fakakatoa \$
Palanisi - 30 Sune 2007	2,000,000	10,804,123	4,924,317	17,728,440
Ko e konga ne to'o mei he Pa'anga mohe fakalukufua, fakatatau ki he lau 'a e Kupu 6(2) 'o e Lao (Fakatonutonu) 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, pea tali foki 'e he Minisita Pa'anga	-	(3,000,000)	-	(3,000,000)
Mole na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'a e Pa'anga Muli ki he Pa'anga Tonga lolotonga 'a e ta'u	-	-	(2,603,980)	(2,603,980)
Ko e konga ne to'o atu mei he tupu fakakatoa 'o e ta'u, 'o fakatatau ki he Konga 8(1)(c) 'o e Lao (Fakatonutonu) 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, pea tali foki 'e he Minisita Pa'anga	-	947,251	-	947,251
Fakalahi 'o e Sino'i pa'anga kuo totongi mai fakatatau ki he Kupu 6(1) 'o e Lao (Fakatonutonu) 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, pea tali foki 'e he Minisita Pa'anga	3,000,000	-	-	3,000,000
Palanisi 30 Sune 2008	5,000,000	3,751,374	2,320,337	16,071,711
Ko e konga ne to'o mei he Pa'anga mohe fakalukufua, fakatatau ki he lau 'a e Kupu 6(2) 'o e Lao (Fakatonutonu) 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, pea tali foki 'e he Minisita Pa'anga	-	-	-	-
Mole na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'a e Pa'anga Muli ki he Pa'anga Tonga lolotonga 'a e ta'u	-	-	1,510,409	1,510,409
Ko e konga ne to'o atu mei he tupu fakakatoa 'o e ta'u, 'o fakatatau ki he Konga 8(1)(c) 'o e Lao (Fakatonutonu) 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2007 pea tali foki 'e he Minisita Pa'anga	-	616,766	-	616,766
Palanisi 30 Sune 2009	\$5,000,000	\$9,368,140	\$3,830,746	\$18,198,886

Ko e fakamatala ki he fe'unu'aki 'i he pa'anga mohe ko 'eni, kuopau ke lau fakataha 'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**
**FAKAMATALA KI HE FEHU'AKI 'O E
PA'ANGA LOLOTONGA E TA'U 'O NGATA 'I
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**

	Fakamatala	2009	2008
FEHU'AKI 'O E PA'ANGA 'I HE NGAHI NGAUE ANGAMAHENI 'A E PANGIKE		\$	\$
Pa'anga hu mai mei he Ngaue'aki 'o e 'ofisi		497,748	199,812
Pa'anga hu mai mei he fakatau atu pa'anga maka fakamanatu		127,893	53,506
Pa'anga hu mai kehe		1,899,594	681,657
Pa'anga hu mai mei he totongi toloi		4,525,890	6,635,518
Pa'anga hu atu ki he ngaue fakapa'anga		(72,919)	(2,541,508)
Pa'anga hu atu ki he totongi toloi		(726,742)	(1,035,619)
Pa'anga hu atu ki hono tokanga'i 'o e Pangike		(4,204,557)	(962,529)
Hulu 'i he Fehu'aki 'o e Pa'anga 'i he Ngaahi Ngaue Angamaheni 'a e Pangike		2,046,907	3,030,837
FEHU'AKI 'O E PA'ANGA 'I HE NGAUE FAKAHU PA'ANGA			
Fakatau mai 'o e ngaahi koloa tu'uma'u		(1,558,481)	(591,192)
Tupu (Holo) 'i he 'Akauni Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga		(336,070)	(349,562)
Tupu (Holo) 'i he ngaahi no makehe		(295,099)	275,486
Tupu (Holo) fakahu pa'anga Ponite Pule'anga		9,677,000	6,331,832
Hulu (Fe'amokaki) he Ngaue Fakahu Pa'anga		7,487,350	5,666,564
FEHU'AKI 'O E PA'ANGA HE NGAUE FAKAPA'ANGA			
Tupu (Holo) he Pa'anga kuo fakahu atu		4,053,824	1,899,077
Tupu (Holo) he Tipositi Taimi Nounou		32,013,143	11,257,512
Tupu (Holo) he Pa'anga mohe 'oku fiema'u		(84,000)	4,010,000
Tupu (Holo) he Nouti 'a e Pangike		-	-
Tupu (Holo) he 'Akauni 'a e Pule'anga		(182,377)	(3,550,200)
Hulu (Fe'amokaki) he Ngaue Fakapa'anga		35,800,590	(8,898,635)
TUPU (HOLO) MEI HE FELILIUAKI 'I HE MAHU'INGA 'O E PA'ANGA TONGA		1,510,409	(2,603,980)
HULU (FE'AMOKAKI) 'I HE PA'ANGA		46,845,256	(2,805,214)
PA'ANGA HE KAMATA'ANGA 'O E TA'U FAKAPA'ANGA		82,678,985	85,484,199
PA'ANGA HE 'OSI 'O E TA'U FAKAPA'ANGA	18	\$ 129,524,241	\$ 82,678,985

Ko e fakamatala ki he fehu'aki 'o e pa'anga ko 'eni, kuopau ke lau fakataha'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

**PANGIKE PULE FAKAFONU
'O TONGA**

**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'IHE'ENE A'UKI
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**

1. FAKAMATALA KI HE TEFITO'I TAUMU'A 'O E PANGIKE PULE

Ko e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'i he'ene 'asi he Kupu 4 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, ko hono -

- a) pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga; mo
- e) langa hake ha sisitemi fakapa'anga 'oku malu mo lele lelei.

Ko e ngaahi tefito'i fatongia 'o e Pangike Pule, ko e;

- a) tuku atu 'o e pa'anga;
- e) fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga;
- f) fakafuofua'i 'o kapau 'e fiema'u, 'a e lahi hono tuku atu, faka'ataa mo e fetongi fakavaha'apule'anga 'o e pa'anga;
- h) tauhi mo pule'i 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga;
- i) fale'i 'a e Minisita 'i he ngaahi me'a fakapangike mo e fakapa'anga;
- k) hoko ko e tefito'i pangike, fakafofonga fakapa'anga mo e fakahu'anga pa'anga 'a e Pule'anga
- l) fakahoko 'a e ngaue fakapangike 'i Tonga ni pe ha feitu'u kehe;
- m) pule'i mo tokanga'i e ngaahi kautaha fakapa'anga; mo
- n) tokanga'i mo fakatupulekina 'a e lele lelei, malohi mo e malu 'a e fakalele 'o e sisitemi totongi pa'anga.

Ko e ngaahi fakamatala pa'anga ko eni na'e tali ia 'e he Poate 'a e kau Talekita ke tuku atu 'i he 'aho 28 Sepitema 2009.

**2. TO'OTO'O ME'ALALAHI 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHI MO
E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO**

a) Fa'unga Fakatauhitohi

Kuo teuteu 'a e Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'o fakatatau ki he Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988 mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007. Ko e ngaahi founga fakatauhitohi 'a e Pangike, 'oku fakatefito 'i he Founga Lipooti Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga (IFRS), tukukeheange 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u 'e he Lao ke fokotu'u kehe'i, 'o hange 'oku fakamatala'i 'i he Fakamatala 2(e), 'a ia 'oku mu'omu'aange leva 'a e fiema'u 'a e Lao.

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**

**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE 'ENE A'U KI
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**

Ko e ngaahi Fakamatala Pa'anga, na'e fokotu'utu'u ia 'o fakatatau ki he totongi na'e totongi 'aki mai, 'o 'ikai uesia 'e he ngaahi feliliu'aki 'i he ngaahi tu'unga 'o e totongi. Ko e ngaahi founa fakatauhitohi 'oku ngaue'aki ko e ngaahi founa pe ia na'e ngaue'aki 'i he ta'u kimu'a.

e) Ngaahi Pa'anga Muli

Ko e ngaahi pa'anga muli, 'oku liliu ia ki he pa'anga Tonga 'i he ngaahi tu'unga fakafetongi pa'anga 'i he faka'osinga 'o e ta'u.

Ko e ngaahi tupu mo e mole, tupu mei he feliliu'aki hono fakamahu'inga'i 'o e pa'anga muli, 'oku 'ave ia ki he 'akauni ko e "Toe Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga mohe" 'o fakatatau ki he Kupu 33 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988 pea mo e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, 'o 'ikai ke fakakau eni 'i hono fika'i 'o e tupu mo e mole 'a e Pangike 'o fakatatau ki he Founa Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga hono 21, (IAS 21).

Ko e ngaahi mole mei he feliliu'aki 'a e totongi fakafetongipa'anga 'e mate ia ki ha palanisi 'oku toe 'i he 'akauni "Toe fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Mohe". Kapau 'e 'ikai fe'unga 'a e palanisi ko ia ke ne tapuni 'a e mole, kuopau ke tu'utu'uni 'e he 'Ene 'Afio he Fakataha Tokoni ke 'oange ki he Pangike 'a e ngaahi koloa (sekiuliti) 'oku 'ikai ala fakafetongi mo 'ikai hano totongi tupu ke fakakakato ha nounou.

Ka 'i ai ha palanisi kuletiti 'i he 'akauni To e Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga mohe 'i he ngata'anga 'o e ta'u fakapa'anga takitaha 'a e Pangike, kuopau ke fuofua ngaue'aki ia ke totongi fakafoki 'a e ngaahi koloa kotoa pe 'a ia na'e tuku mai ki he Pangike mei he Pule'anga. Fakatatau ki he lau 'a e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007, ka 'i ai ha toenga palanisi 'i he 'akauni To e Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga mohe, 'e tuku leva ia ki he ta'u fakapa'anga hoko mai.

f) Ngaahi Koloa mo e Mo'ua Pa'anga

Ngaahi Koloa Fakahu Pa'anga

Ko e ngaahi koloa pa'anga 'oku fakatau mai 'e he Pangike, 'oku 'ikai fakataumu'a ia ke to e fakatau atu, ka 'oku tauhi pe ia ke a'u ki he 'aho 'oku totongi fakafoki ai.

**PANGIKE PULE FAKAFONU
'O TONGA**

**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE 'ENE A'U KI
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**

Ko e ngaahi koloa pa'anga 'oku fakataumu'a ke 'oua 'e toe fakatau atu, 'oku lekooti ai 'aki 'a e mahu'inga na'e totongi'aki mai. Ka 'i ai ha tisikauni, pe ha tupu 'e ma'u hono fakatau mai, 'e hoko ia 'o fakatatau ki he lahi 'o e taimi 'oku tauhi ai 'a e koloa pa'anga.

Ko hono fakatau mai mo hono fakatau atu 'o e ngaahi koloa pa'anga ko 'eni, 'oku lekooti ia 'i he 'aho 'oku totongi ai, 'a ia ko e 'aho ia 'e ma'u ai 'e he Pangike 'a e koloa pa'anga ko 'eni.

Ngaahi Koloa Pa'anga Kehe

Ko e ngaahi pa'anga muli mo fakalotofonua, fakahu pa'anga mo e mo'ua taimi nounou, 'oku fakamahu'inga'i ia 'i he 'aho 'oku fakahoko ai 'a e felotoi fakapa'anga.

h) Pa'anga kuo tuku atu ke ngaue'aki

Ko e mahu'inga fakapa'anga 'o e pa'anga pepa mo e pa'anga maka 'a ia kuo tuku atu ki he fonua ke ngaue'aki, 'oku lau ia ko e mo'ua 'a e Pangike 'i he'ene fakamatala pa'anga. Ko e pa'anga pepa mo e pa'anga maka kotoa pe na'e tuku atu ke ngaue'aki 'a ia 'oku tui 'a e Pangike kuo 'ikai ke kei ngaue'aki koe'uhi kuo fu'u motu'a, pe ko e tuku ko e tauhi 'ofa, pea 'ikai to e fakafoki mai, 'oku 'ikai ke kei lau ia ki he pa'anga kuo fakahu atu ke ngaue'aki, ka kuo lau ia ki he pa'anga hu mai 'a e Pangike.

i) Fakatau 'o e Pa'anga Maka ko ha Pa'anga Fakamanatu

'Oku fakatau atu 'e he Pangike ha ngaahi pa'anga maka makehe kuo ngaohi ko e ngaahi pa'anga fakamanatu. Ko e ngaahi pa'anga maka ko eni 'oku 'ikai ke kau ia 'i he pa'anga kuo tuku atu ki tu'a he na'e 'ikai ke tuku atu ia ke ngaue fakapa'anga'aki. 'I he Kupu 53(2) 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988, ko 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni 'oku ne fakamahino'i 'i ha Fanongonongo 'i he Kasete, 'oku 'ikai feima'u 'a e Pangike ke ne fakakau 'i he'ene ngaahi fakamatala pa'anga 'a e mahu'inga totongi 'o e pa'anga maka fakamanatu kuo tuku atu kitu'a.

k) Tukuhau

Ko e Pangike 'oku faka'ata ia mei he tukuhau Fakapule'anga kotoa pe fakatatau ki he Kupu 55 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988.

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**

**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE 'ENE A'U KI
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**

l) Holo 'a e Mahu'inga

Ko e ngaahi koloa tu'u ma'u 'oku holoki hono mahu'inga 'i he founa hangatonu koe'uhi ke ne fakaha 'a e holo 'i he ivi ngaue mo e mahu'inga 'o e ngaahi koloa tu'uma'u ko ia. Ko e tefito'i tu'unga totongi fakata'u 'eni 'oku ngaue'aki:

Ngaahi fale mo e lisi	1.01%
Ngaahi misini & naunau faka'ofisi	10.0%
Kapeti, puipui & naunau malu'i	10.0%
Ngaahi naunau fale & 'ofisi, naunau komipiuta mo e ngaahi me'alele	25.0%

m) Ngaahi Monu'ia 'o e Kau Ngaue

'Oku fakahu atu 'e he kau ngaue pea mo e Pangike 'a e pa'anga ki ha sino'i pa'anga malolo 'o makatu'unga ia 'i he lahi e ta'u ngaue 'a e tokotaha ngaue. Ko e sino'i pa'anga malolo ko 'eni, 'oku ha 'i he fakamatala pa'anga ko e mo'ua ia 'a e Pangike ki he kau ngaue 'a ia 'oku kau ai 'a e pa'anga kuo 'osi totongi 'e he Pangike ki he sino'i pa'anga malolo, pea mo e pa'anga 'oku totonu ke totongi atu ka 'oku te'eki totongi 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga. Ko e ngaahi pa'anga monu'ia kehe 'oku te'eki totongi 'e he Pangike ki he sino'i pa'anga malolo, 'oku fakafuofua'i ia 'o fakatatau ki he tu'unga vahenga lolotonga 'o e kau ngaue.

n) Pa'anga 'a e Pangike

Ko e pa'anga kotoa pe 'oku tauhi 'e he Pangike 'a ia 'oku ha 'i he fakamatala ki he fahu'aki 'o e pa'anga 'oku kau ai 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka 'oku 'i he Tela pe "Tokotaha Tali Totongi", ngaahi 'akauni fakahu pa'anga taimi nounou pea mo e ngaahi 'akauni lolotonga 'a e Pangike.

ng) Fakafuofua'i e Pa'anga hu mai

Ko e pa'anga hu mai mei he fakahu pa'anga 'a e pangike 'a ia 'oku 'asi 'i he fakamatala pa'anga, 'oku kau ai 'a e pa'anga hu mai kuo 'osi totongi mai, mo e pa'anga hu mai 'oku te'eki totongi mai ka 'oku nau kau ki he ta'u fakapa'anga lolotonga.

o) Ngaahi No 'a e Kau Ngaue

Ko e mahu'inga 'o e ngaahi noo, 'i he'ene ha 'i he Fakamatala Koloa mo e Mo'ua, 'oku fokotu'u pe ia 'i hono mahu'inga totonu, pea to'o mei ai 'a e

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**

**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE 'ENE A'U KI
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**

mahu'inga 'o e pa'anga talifaki ki he ngaahi no 'oku ta'epau pe 'e lava 'o totongi fakafoki mai.

Ko e pa'anga talifaki 'oku makatu'unga ia 'i ha fakafuofua 'oku fakahoko 'i he 'osi 'a e ta'u, pea ko e lahi 'o e pa'anga ko 'eni 'oku falala'anga hono fakafuofua. Ko e mahu'inga 'o e ngaahi no kuo fakapapau'i 'e 'ikai to e lava 'o totongi fakafoki mai, 'oku hiki ia ko e ngaahi fakamole 'i he Fakamatala Tupu mo e Mole 'a e Pangike.

p) Pa'anga Talifaki ki ha mo'ua

Kuo fokotu'u 'e he Pangike ha pa'anga talifaki ki he ngaahi mo'ua 'oku ta'epau pe 'e lava 'o totongi mai 'o makatu'unga eni 'i ha ngaahi 'uhinga fakalao pe me'a na'e hoko 'i he kuohili, 'oku fakafuofua 'e 'ikai ngaue'aki 'a e pa'anga talifaki ko 'eni pea 'oku falala'anga hono fakafuofua.

s) Pa'anga Mohe Fakalukufua mo e Vahevahe 'o e Tupu

- 'I he Kupu 8(1) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007 'oku ha ai ko e ngaahi tupu haohaoa 'a e Pangike ki ha fa'ahinga ta'u fakapa'anga, hili hono totongi kotoa 'a e ngaahi fakamole lolotonga ki he ta'u ko ia pea hili hono to'o 'a e ngaahi mo'ua 'oku 'ikai to e ala totongi mo ta'epau, holo 'i he mahu'inga 'o e ngaahi koloa pe mo ha ngaahi taumu'a pe 'oku pehe 'e he Poate 'oku taau, kuo pau ke vahevahe ia ki he Pa'anga Mohe Fakalukufua 'o pehe ni:

- a) Kapau 'oku 'ikai laka hake 'a e Pa'anga Mohe Fakalukufua 'i he peseti 'e 50 'o e sino'i pa'anga fakamafai 'a e Pangike, peseti 'e 100 'o e tupu ki he Pa'anga Mohe Fakalukufua;
- e) Kapau 'oku laka hake 'a e Pa'anga Mohe Fakalukufua 'i he peseti 'e 50 'o e sino'i pa'anga fakamafai 'a e Pangike, peseti 'e 50 kae'oua ke tatau 'a e mahu'inga 'o e Pa'anga Mohe Fakalukufua mo e sino'i pa'anga fakamafai 'o e Pangike; pea.
- f) Kapau 'oku laka hake 'a e Pa'anga Mohe Fakalukufua 'i he peseti 'e 100 ka 'oku 'ikai laka hake 'a e sino'i pa'anga fakamafai 'a e Pangike 'i he peseti 'e 200 'o e sino'i pa'anga fakamafai 'o e Pangike, peseti 'e 25 pe ha mahu'inga si'isi'iange ke fakalahi'i 'a e Pa'anga Mohe Fakalukufua ke a'u ki he liunga ua 'o e sino'i pa'anga fakamafai 'o e Pangike.

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**

**NGAAHIFAKAMATALAFEKAU'AKIMOE
FAKAMATALAPA'ANGA'IHE'E'NEA'UKIHE
'AHO 30 'O SUNE 2009**

- I he Kupu 8(2) 'oku ha ai, hoko atu mei he (1), ko e toenga tupu haohaoa 'o e ta'u fakapa'anga kuo pau ke ngaue'aki ki hono totongi fakafoki mai ha malu'i (securities) na'e 'oatu 'a ia na'e ma'u 'e he Pangike 'i he Kupu 6.
- I he Kupu 8(3) 'oku ha ai kuo pau ki he Poate 'i he loto ki ai 'a e Minisita, ke ne vahe atu 'a e toenga tupu haohaoa ki he Pa'anga Mohe Fakalukufua pea mo totongi foki ia ki he pa'anga hu mai fakalukufua 'a e Pule'anga.

t) Toe Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga

Ko ha ngaahi tupu pe mole 'oku 'ikai fakatokanga'i 'i he To e Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Muli, 'oku tanaki ia ki he 'akauni Toe Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga mohe (vakai ki he Fakamatala 2(e) pea 'oku 'ikai kau 'i hono fika'i 'o e tupu pe mole fakata'u 'a e Pangike.

u) Fakakongokonga 'o e Lipooti

Ko e ngaahi koloa mo e mo'ua fakapa'anga pea mo e pa'anga hu mai pea mo e fakamole 'a e Pangike 'oku lipooti fakatatau ki he feitu'u 'oku tauhi ai 'a e ngaahi koloa mo e mo'ua ko 'eni 'a ia ko e fakalotofonua pe muli. 'Oku tui 'a e Pangike ko e founa totonu mo fe'unga 'eni ki hono lipooti 'o e ngaahi ngaue 'a e Pangike.

v(1) Ngaahi Lisi

Ko e ngaahi kekekele kotoa pe 'oku lisi mai 'e he Pangike, ko honau ngaahi totongi 'oku lau ia 'i he fakamole 'a e Pangike.

Ko e koloa 'oku lisi atu 'e he Pangike, ko hono mahu'inga 'oku fakakau ia 'i he mahu'inga 'o e 'Api Ngaue, Ngaahi Misini mo e Me'angaue 'a e Pangike.

v(2) Pa'anga 'oku fakahoko'aki 'a e Fakamatala Pa'anga

Ko e mahu'inga kotoa pe 'oku 'asi 'i he fakamatala pa'anga, 'oku fakaha ia 'i he Pa'anga Tonga.

3. TOKANGA'I 'O E NGAahi FAKATAMAKI FAKAPA'ANGA

'Oku fakafuofua 'e he Pangike 'a e ngaahi fakatamaki fakapa'anga 'e ala hoko ki he tu'unga fakapa'anga 'a e Pangike, pea kuo nau fokotu'u ha ngaahi founa ki he ngaue pea mo hono tokanga'i 'a e pa'anga mohe 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi fakatamaki fakapa'anga lalahi 'e ala hoko ki he Pangike ko e tupu mei he feliuliuaiki 'a e tu'unga fakafetongi pa'anga, feliuliuaiki 'a e tu'unga totongi tupu, fakatamaki 'e

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**

**NGAAHIFAKAMATALAFEKAU'AKIMO'E
FAKAMATALAPA'ANGA'IHE'E'NEA'UKIHE
'AHO 30 'O SUNE 2009**

hoko tupu mei he ta'etotongi 'o e ngaahi aleapau, fakatamaki 'e hoko tupu mei ha fehalaaki fakangaue, pea mo ha fakatamaki 'e hoko tupu mei he 'ikai ha pa'anga fe'unga ke fakahoko'aki 'a e ngaue.

(a) Tokanga'i 'o e fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'o e tu'unga fakafetongi pa'anga muli

Ko e fakatamaki ko 'eni, 'oku felave'i mo ha mole tupu mei he feliuliaki 'o e tu'unga fakafetongi pa'anga mo muli. Kuo hanga 'e he Pangike 'o fokotu'u ha tu'utu'uni ngaue ke tauhi 'a e mahu'inga 'o e pa'anga mohe pea fakasi'isi'i 'a e fetu'aki 'i hono toe fakamahu'inga'i 'a e ngaahi 'akauni pa'anga muli 'a e fonua.

Ko e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga, 'oku fakatefito ia 'i he kato pa'anga 'a ia 'oku kau ki ai 'a e pa'anga 'o e ngaahi fonua lalahi 'oku tau fefakatau'aki mo ia. Ko e lahi 'o e ngaahi pa'anga muli 'a e Pangike 'oku fakahu 'i tu'apule'anga 'oku fakafuofua ia fakatatau ki he ngaahi pa'anga 'oku 'i he kato pa'anga muli. Ko e fokotu'utu'u ngaue eni ke fakasi'isi'i 'a e fakatamaki 'e ala hoko mei he feliuliaki 'a e tu'unga fakafetongi pa'anga mo muli.

(e) Tokanga'i 'o e fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'o e Totongi Tupu

Ko e ngaahi fakatamaki ko 'eni 'oku felave'i ia mo ha mole, tupu mei he feliuliaki 'i he totongi tupu. 'Oku feinga 'a e Pangike ke fakasi'isi'i ha mole mei he feliuliaki 'a e totongi tupu 'aki hono ngaue'aki 'o e fakahu pa'anga taimi nounou 'o a'u ki he mahina 'e 12.

(f) Tokanga'i 'o e fakatamaki tupu mei he 'ikai fakahoko 'a e ngaahi aleapau totongi fakafoki

Ko e ngaahi fakatamaki ko 'eni 'oku felave'i ia mo ha mole tupu mei he ta'etotongi 'a e ngaahi no mo e ngaahi mo'ua 'i hono taimi totonu.

Ko e fakatamaki ko 'eni 'oku hoko ia ko ha me'afua mahu'inga ki hono vahevahe 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'a e Pangike.

'Oku 'i ai 'a e tu'utu'uni ngaue 'a e Pangike Pule ke tokanga'i 'a e ngaahi fakatamaki ko 'eni felave'i mo e fakahu pa'anga 'i he ngaahi pangike fakakomesiale pea mo e ngahi fonua muli. 'Ikai ko ia pe ka 'oku fakamahino'i ai 'a e pa'anga lahi taha 'e ala 'inivesi 'i ha pangike taautaha pe 'i ha fonua 'i tu'apule'anga. Ko e tu'utu'uni ko eni, ko e pangike kotoa pe kuo tali 'e he

**PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O
TONGA**

**NGAAHIFAKAMATALA FEKAU'AKIMO'E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE'E NEA'U KI HE
'AHO 30 'O SUNE 2009**

Pangike Pule ke fengau'e'aki mo ia kuopau ke ne ma'u 'a e tu'unga ma'olalo taha ko e A 'i he tu'unga malu mo pau 'i he ngaue fakapangike mo fakapa'anga. 'Oku ngaue'aki 'e he Pangike 'a e kautaha ko e Standard and Poors ki hono fakafuofua 'a e tu'unga malu mo pau 'o ha pangike pe fonua.

Ko e vahevahe eni 'o e ngaahi pa'anga fakahu ko ia 'a e Pangike 'a ia 'e malava ke uesia 'e ha fakatamaki tupu mei ha 'ikai fakahoko 'a e aleapau totongi fakafoki.

	<u>2009</u> \$	<u>2008</u> \$
Koloa Pa'anga ngaahi kautaha 'a e Pule'anga - Fakaloto fonua	-	9,677,000
Ngaahi kautaha Fakapa'anga Muli	129,396,341	82,614,896
Fakakatoa Ngaahi Pa'anga kuo fakahu	\$129,396,341	\$92,291,896

(h) Tokanga'i 'o e fakatamaki tupu mei he nounou 'a e pa'anga ngaue

Ko e fakatamaki ko 'eni 'oku felave'i ia mo e nounou 'a e pa'anga ngaue pea faingata'a ke feinga'i fakavavevave ha pa'anga ke totongi'aki ha ngaahi mo'ua kuo taimi ke totongi.

'Oku hoko 'eni ko ha me'afua mahu'inga ki hono vahevahe 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'a e Pangike.

Ko hono tokanga'i 'o e fakatamaki ko 'eni 'oku hanga ai 'e he Pangike 'o tauhi 'a e pa'anga talifaki 'i ha tu'unga fe'unga, ke malava 'o feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e fonua. Kuo pau ke fakapapau'i 'oku fe'unga 'a e ngaahi palanisi 'i he ngaahi 'akauni ngaue lolotonga 'i he taimi kotoa pe, pea ko e toenga leva 'o e pa'anga talifaki 'oku 'inivesi ia 'i he ngaahi koloa pa'anga 'oku a'u ki he mahina 'e 12 hono loloa. Ko hono vakai'i 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'oku fakahoko 'i he 'aho kotoa.

Ko e Fakamatala 4 'oku fakaikiiki ai 'a e ngaahi koloa mo e mo'ua 'a e Pangike 'o fakakulupu ki he 'aho 'e totongi fakafoki ai 'o makatu'unga 'i he vaha'a taimi 'oku to e mei he 'aho fakamatala fakapa'anga pea mo e 'aho 'oku totongi fakafoki ai fakatatau ki he aleapau.

**PANGIKEPULEFAKAFONUA'O
TONGA**
**NGAAHIFAKAMATALAFEKAU'AKIMOE
FAKAMATALAPA'ANGA'IHE'ENE'UKIHE
'AHO 30 'O SUNE 2009**
**4. FAKAIKIIFI 'O E NGAHI KOLOA MO E NGAHI MO'UA MO
HONAU 'AHO 'OKU TOTONGI FAKAFOKI AI**

'Oku fakaiikiifi 'i he tepile 'i lalo 'a e Koloa mo e Mo'ua 'a e Pangike 'o fakakulupu ki he 'aho 'e totongi fakafoki ai 'o makatu'unga he vaha'a taimi 'oku toe mei he 'aho fakamatala fakapa'anga pea mo e 'aho 'oku totongi fakafoki ai fakatatau ki he aleapau.

FAKAIKIIFI 'O E 'AHO 'OKU TOTONGI FAKAFOKI – 30 Sune 2009

Fakaikiifi 'o e 'aho totongi fakafoki	Mahina 'e 0-3 \$	Mahina 'e 3-12 \$	Ta'u 'e 1-5 \$	Laka hake 'i he ta'u e 5 \$	'Ikai ha 'aho pau ke totongi fakafoki ai \$	Fakakatoa \$
Ngaahi Koloa						
Ngaahi Koloa Pa'anga 'i Tu'apule'anga						
Pa'anga Ngaue Taimi Nounou						
mo e 'akauni lolotonga	19,158,519	110,237,822	-	-	-	129,396,341
Totongi Tupu te'eki ai totongi mai	1,415,399	-	-	-	-	1,415,399
Kautaha Pa'anga						
Fakavaha'apule'anga						
- Tukuha Malu'i Pa'anga Muli	5,335,514	-	-	-	-	5,335,514
- Ngaahi Totonu Toho Makehe	1,520,468	-	-	-	-	1,520,468
- Tukuha Pa'anga	16,550,132	-	-	-	-	16,550,132
Ngaahi Koloa Pa'anga						
Fakalotofonua						
Pa'anga Ngaue Fakalotofonua	127,900	-	-	-	-	127,900
Totongi Tupu te'eki ke totongi mai	9,466	-	-	-	-	9,466
Ngaahi Koloa Pa'anga						
Fakalotofonua	-	-	-	-	-	-
Ngaahi Koloa kehe	-	96,034	-	-	4,368,673	4,464,707
'Api Ngaue, Falengaue mo e						
Neaahi Me'angaue	-	-	-	-	8,171,276	8,171,276
Ngaahi Koloa Fakalukufua	44,117,398	110,333,856	-	-	12,539,949	166,991,203
Ngaahi Mo'ua						
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli						
Tipositi 'ikai fakataimi	10,345,958	-	-	-	-	10,345,958
Totongi tupu te'eki totongi atu	-	-	-	-	-	-
Ngaahi Mo'ua Fakalotofonua						
Tipositi 'ikai fakataimi	61,285,894	-	-	-	-	61,285,894
Totongi tupu te'eki totongi atu	29,110	-	-	-	-	29,110
Pa'anga tuku atu ke ngaue'aki	-	-	-	-	28,175,399	28,175,399
Pa'anga Mohe 'oku fiema'u						
mei he Ngaahi Pangike	-	-	-	-	29,470,000	29,470,000
Kautaha Pa'anga						
Fakavaha'apule'anga	-	-	-	-	16,550,132	16,550,132
Ngaahi Mo'ua Kehe	1,901,160	-	-	-	1,034,664	2,935,824
Ngaahi Mo'ua Fakalukufua	73,562,122	-	-	-	75,230,195	148,792,317
Faikehekehe 'i he Koloa mo e Mo'ua Pa'anga ke Totongi	(29,444,724)	110,333,856	-	-	(62,690,246)	18,198,886

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**
**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE 'ENE A'U KI
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**
**4. FAKAIKIIKI 'O ENGAHI KOLOAMO ENGAHI MO'UAMO HONAU 'AHO 'OKU
TOTONGI FAKAFOKIAI**
FAKAIKIIKI 'O E 'AHO 'OKU TOTONGI FAKAFOKI – 30 Sune 2008

Fakaikiiki 'o e 'aho totongi fakafoki	Mahina 'e 0-3 \$	Mahina 'e 3-12 \$	Ta'u 'e 1-5 \$	Laka hake		Fakakatoa \$
				'i he ta'u e 5 \$	'ikai ha 'aho pau ke totongi fakafoki ai \$	
Ngaahi Koloa						
Ngaahi Koloa Pa'anga 'i						
Tu'apule'anga						
Pa'anga Ngaue Taimi Nounou mo e 'akauni lolotononga	21,036,493	61,578,403	-	-	-	82,614,896
Totongi Tupu te'eki ai totongi mai	1,314,405	-	-	-	-	1,314,405
Kautaha Pa'anga						
Fakavaha'apule'anga						
- Tukupau Malu'i Pa'anga Muli	5,152,417	-	-	-	-	5,152,417
- Ngaahi Totonu Toho Makehe	1,367,495	-	-	-	-	1,367,495
- Tukupau Pa'anga	15,588,292	-	-	-	-	15,588,292
Ngaahi Koloa Pa'anga						
Fakalotofonua						
Pa'anga Ngaue Fakalotofonua	64,089	-	-	-	-	64,089
Totongi Tupu te'eki ke totongi mai	239,050	-	-	-	-	239,050
Ngaahi Koloa Pa'anga						
Fakalotofonua	-	4,188,000	5,489,000	-	-	9,677,000
Ngaahi Koloa kehe	-	43,449	-	-	4,069,671	4,113,120
'Api Ngaue, Falengaue mo e						
Ngaahi Me'angaue	-	-	-	-	7,049,400	7,049,400
Ngaahi Koloa Fakalukufua	44,762,241	65,809,852	5,489,000	-	11,119,071	127,180,164
Ngaahi Mo'ua						
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli						
Tipositi 'ikai fakataimi	3,104,425	-	-	-	-	3,104,425
Totongi tupu te'eki totongi atu	3,959	-	-	-	-	3,959
Ngaahi Mo'ua Fakalotofonua						
Tipositi 'ikai fakataimi	34,846,364	-	-	-	-	34,846,364
Totongi tupu te'eki totongi atu	327,449	-	-	-	-	327,449
Pa'anga tuku atu ke ngaue'aki	-	-	-	-	24,121,575	24,121,575
Pa'anga Mohe 'oku fiema'u mei						
he Ngaahi Pangike	-	-	-	-	29,554,000	29,554,000
Kautaha Pa'anga						
Fakavaha'apule'anga	-	-	-	-	15,588,292	15,588,292
Ngaahi Mo'ua Kehe	2,841,755	-	-	-	720,634	3,562,389
Ngaahi Mo'ua Fakalukufua	41,123,952	-	-	-	69,984,501	111,108,453
Faikehekehe 'i he Koloa mo e						
Mo'ua Pa'anga ke Totongi	3,638,289	65,809,852	5,489,000	-	(58,865,430)	16,071,711

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**
**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE 'ENE A'U KI
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**
5. PA'ANGA HU MAI MEI HE TOTONGI TUPU

	<u>2009</u>	<u>2008</u>
	\$	\$
Totongi Tupu mei he Fakahu Pa'anga 'i Tu'apule'anga	4,237,986	5,853,379
Totongi Tupu mei he Fakahu Pa'anga Fakalotofonua	159,315	1,072,415
Totongi Tupu mei he ngaahi noo 'a e kau ngaue	12,198	27,168
	<u>\$4,409,499</u>	<u>\$6,952,962</u>

6. PA'ANGA HU MAI KEHE

	<u>2009</u>	<u>2008</u>
	\$	\$
Fakatau atu 'o e pa'anga maka fakamanatu	127,893	53,506
Lisi atu 'o e 'ofisi	430,706	338,492
Fakatau atu 'o e ngaahi koloa	3755	677
Fefakatau'aki 'o e Pa'anga muli	1,832,466	656,251
Ngaahi totongi ngaue 'a e Pangike	16,558	23,960
Ngaahi fakamatala 'oku pulusi	200	769
Ngaahi ma'u'anga pa'anga kehe	11,666	0
	<u>\$2,423,244</u>	<u>\$1,073,655</u>

7. FAKAMOLE KI HE TOTONGI TUPU

	<u>2009</u>	<u>2008</u>
	\$	\$
Totongi tupu 'i he ngaahi 'Akauni Pa'anga Muli	11,623	40,840
Totongi tupu 'i he ngaahi 'Akauni Pa'anga Fakalotofonua	412,820	877,472
	<u>\$424,443</u>	<u>\$918,312</u>

8. FAKAHOKO NGAUE MOE NGAHI FAKAMOLE KEHE

	<u>2009</u>	<u>2008</u>
	\$	\$
Fakahoko Ngaue	1,309,048	1,410,171
Totongi 'o e kau ngaue	1,291,822	1,114,122
Totongi 'a e 'Atita	21,500	20,100
Tuku atu 'o e Pa'anga (vakai ki he Fakamatala 12)	882,263	355,544
Holo 'o e mahu'inga	436,605	419,363
	<u>\$3,941,238</u>	<u>\$3,319,300</u>

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**

**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE 'ENE A'U KI
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**

9. FAKAHU PA'ANGA TAIMI NOUNOU MO E 'AKAUNI LOLOTONGA

	<u>2009</u>	<u>2008</u>
	\$	\$
'Akauni Ngaue	19,158,519	12,702,168
Fakahu Pa'anga Taimi Nounou	110,237,822	69,912,728
	<u>\$129,396,341</u>	<u>\$82,614,896</u>

10. KAUTAHA PA'ANGA FAKAVAHA'APULE'ANGA

- (i) Na'e fakamafai'i 'a e Pangike ke faifatongia 'o kamata mei he 'aho 1 'o Siulai 1989 ko e fakafongia pa'anga 'a Tonga ki he Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'o hange ko ia 'oku ha 'i he Kupu 51(1) 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988, pea te ne fua foki 'a e ngaahi fatongia fakapa'anga 'o memipa ai 'a e Pule'anga Tonga, 'o kamata mei he 'aho ko ia, fakatatau ki he Kupu 36(1)(c) 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988.
- (ii) 'I he 'aho 30 'o Sune 2009, ko e tukuhau 'a Tonga ki he Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga na'e fe'unga mo e Ngaahi Totonu Toho Makehe (SDR) 6,900,000 (2008: SDR6,900,000). Mei he fika ko ia, ko e ngaahi Totonu toho makehe 'e 1,711,633 (2008: SDR1,711,633) kuo totongi ia he ngaahi pa'anga muli, hange ko ia 'oku ha 'i he fakamatala fakata'u 'o e Koloa mo e Mo'ua, ko e Tukuhau Malu'i Pa'anga Muli, pea ko e palanisi 'oku ne fakafongia 'i 'a e 'inasi 'o e tukuhau pa'anga 'a ia na'e fakahu ki he ngaahi 'akauni tipositi taimi nounou 'a e Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga.

11. NGAAHI KOLOA PA'ANGA FAKALOTOFOFONUA

	<u>2009</u>	<u>2008</u>
	\$	\$
Ponite 'a e Pule'anga Tonga	<u>\$ -</u>	<u>\$9,677,000</u>

'Oku 'ikai foki ke to e fakatau 'e he Pangike ha nouti, pila, sitoka pe ko ha ngaahi 'inivesimeni pe ko ha ngaahi koloa 'oku tu'uaki fakatau 'e he Pule'anga 'o 'Ene 'Afio, fakatatau ki he lau 'a e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2007.

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**
**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKIMO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE'ENE A'UKI HE
'AHO 30 'O SUNE 2009**
12. NGAAHI KOLOA KEHE

	2009	2008
	\$	\$
Ngaahi No 'a e kau ngaue	451,561	156,462
Pa'anga Pepa, Pa'anga Maka mo e Pa'anga Fakamanatu	3,771,503	3,698,585
Ngaahi koloa kehe	241,643	258,073
	4,464,707	4,113,120
To'o: Pa'anga Talifaki ki he ngaahi mo'ua 'i he no 'a e kau ngaue 'oku ta'epau pe 'e lava ke totongi fakafoki mai	-	-
	\$4,464,707	\$4,113,120

Ko e mahu'inga 'oku ha 'i he fakamatala ki he tupu mo e mole 'oku fakatefito ia 'i he totongi 'o e pa'anga pepa mo e pa'anga maka kuo tuku ke ngaue'aki.

13. 'API NGAUE, NGAAHI MISINI MO E NGAAHI ME'ANGAUE

(a) 'Api ngaue, ngaahi misini, ngaahi me'angaue 'oku kau kiai:

	2009	2008
	\$	\$
Ngaahi lisi kekekele & 'ofisi – 'i hono totongi	11,657,801	10,384,475
To'o: holoki mahu'inga fakakatoa	3,930,386	3,638,209
	7,727,415	6,746,266
Ngaahi koloa tu'uma'u kehe – 'i hono totongi	1,881,045	1,729,241
To'o: holoki mahu'inga fakakatoa	1,437,184	1,426,107
	443,861	303,134
Fakakatoa – 'i hono totongi	13,538,846	12,113,716
To'o: holoki mahu'inga fakakatoa	5,367,570	5,064,316
	\$8,171,276	\$7,049,400

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**
**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE 'ENE A'U KI
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**

(e) Fakafehoanaki 'o e 'api ngaue, ngaahi misini mo e ngaahi me'angaue

NGAAHI KOLOA TU'UMA'U	Kelekele, 'Ofisi & Fakalelei \$	Ngaahi Koloa Tu'uma'u Kehe \$	Ngaue 'oku kei Fakahoko \$	Fakakatoa \$
'I HE 'AHO 30 'O SUNE 2009				
Palanisi 'i he kamata'anga 'o e ta'u	6,746,266	303,134	-	7,049,400
Koloa na'e fakatau mai lolotonga 'a e ta'u	1,293,538	264,943	-	1,558,481
Holo 'o e mahu'inga	(312,389)	(124,216)	-	(436,605)
Palanisi 'i he 'osi 'a e ta'u	7,727,415	443,861	-	8,171,276

14. (a) NGAAHI MO'UA PA'ANGA MULI

	<u>2009</u> \$	<u>2008</u> \$
'Akauni 'a e Pule'anga Tonga	<u>\$10,345,958</u>	<u>\$2,477,079</u>

(e) NGAAHI MO'UA PA'ANGA TONGA

	<u>2009</u> \$	<u>2008</u> \$
Ngaahi Pangike Muli	26,184	627,346
Ngaahi Pangike Fakalotofonua	35,788,787	11,043,360
Pule'anga 'o Tonga	25,470,923	23,803,004
	<u>\$61,285,894</u>	<u>\$35,473,710</u>

15. PA'ANGA KUO TUKU ATU KE NGAUE'AKI

Ko e Pangike Pule pe 'oku ne ma'u 'a e mafai ki hono tuku atu 'o e Pa'anga Tonga. Ko e pa'anga kuo tuku atu 'e he Pangike Pule 'oku kau ki ai 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka.

	<u>2009</u> \$	<u>2008</u> \$
Pa'anga Pepa	26,429,375	22,436,666
Pa'anga Maka	1,746,024	1,684,909
	<u>\$28,175,399</u>	<u>\$24,121,575</u>

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**
**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE 'ENE A'U KI
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**
16. PA'ANGA TALIFAKI 'OKU FIEMA'U MEI HE NGAAHI PANGIKE

Ko e fakahu pa'anga talifaki 'a e ngaahi pangike 'a ia 'oku tu'utu'uni 'e he Kupu 39 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988.

17. NGAAHI MO'UA KEHE

	<u>2009</u>	<u>2008</u>
	\$	\$
Ngaahi mo'ua kehe mo e mo'ua te'eki ke totongi	2,459,690	3,477,246
Pa'anga talifaki ki he malolo 'eve'eva	57,990	50,022
Pa'anga 'e totongi ki he Sino'i Pa'anga Vahenga		
Malolo 'a e Kau ngaue 'a e Pangike Pule	418,144	35,121
	<u>\$2,935,824</u>	<u>\$3,562,389</u>

Ko e Sino'i pa'anga vahenga malolo 'a e kau ngaue 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga ne tauhi ia 'e he Pangike 'o a'u ki he 'aho 31 'o Ma'asi 2009. Ko e sino'i pa'anga ko'eni 'oku pule'i ia 'e ha Talasiti pea 'e totongi ia ki he Sino'i Pa'anga vahenga malolo 'a e kau ngaue 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga. Ko e sino'i pa'anga ni 'oku pehe ni ia:

Fakakatoa 'o e pa'anga ki he vahenga malolo	977,144	739,121
To'o: Pa'anga kuo fakahu atu 'i he koloa pa'anga fakalotofonua	(559,000)	(704,000)
	<u>\$418,144</u>	<u>\$35,121</u>

18. PA'ANGA NGAUE

Ko e kotoa 'o e pa'anga 'a e Pangike, 'a ia 'oku ha 'i he Fakamatala Pa'anga 'oku anga pehe ni

	<u>2009</u>	<u>2008</u>
	\$	\$
Pa'anga 'oku 'i he Tokotaha Talitotongi	127,900	64,089
Fakahu Pa'anga Taimi Nounou mo e 'Akauni Lolotonga	129,396,341	82,614,896
	<u>\$129,524,241</u>	<u>\$82,678,985</u>

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**

**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE 'ENE A'U KI
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**

19. KAUTAHA 'OKU FELAVE'I MO E PANGIKE

Ngaahi Kupu Fekau'aki

Ko e tefito'i kupu fekau'aki 'a e Pangike ko e Pule'anga 'o Tonga.

Ko kinautolu na'a nau kau 'i he Poate 'o e kau Talekita 'o e Pangike 'i he ta'u fakapa'anga 'o ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2009, ko Siosi C Mafi (Sea mo e Kovana), Pilinisesi Salote Pilolevu Tuita, Richard Prema, Henry Cocker mo 'Aisake Eke.

'I he lolotonga 'a e ta'u, ko e ni'ihini kuo fakamafai'i ke nau hoko ko e kau pule 'i he Pangike: Siosi C Mafi (Kovana), Inia Naiyaga (Tokoni Kovana), Lata Tangimana (Pule va'a 'Akauni mo e Pa'anga), Elizabeth Baker (Pule va'a Fakahoko Ngaue mo e Komipiuta), Jessie Cocker (Pule va'a Ngaahi Kautaha Pa'anga mo e Maketi Fakapa'anga) pea mo 'Anapuli Matoto (Pule Le'ole'o va'a Fakatotolo faka-'Ekonomika).

Ngaahi fekau'aki mo e ngaahi Kupu Fekau'aki

'I he ngaue anga maheni 'a e Pangike, 'oku fakahoko 'e he Pangike 'a e ngaahi ngaue 'o felave'i ai pea mo e Ngaahi Kupu fekau'aki kuo fakaha 'i 'olunga.

Ko e ngaahi felave'i mo e Pule'anga 'o Tonga 'oku kau ai e ngaahi ngaue fakapangike, ngaahi ngaue fekau'aki mo e fakafetongi pa'anga muli pea mo e ngaahi ngaue fakalesisita.

Ko e Sino'i pa'anga Vahenga Malolo 'a e kau ngaue 'a e Pangike 'oku 'inivesi ia 'i he Pangike 'i he 5.92% 'i he ta'u. Ko e totongi tupu 'oku te'eki totongi 'e he Pangike ko e \$1,447. 'E 'ikai ke fakamo'ua'i 'e he Pangike 'a e kau Talasiti 'o e Sino'i Pa'anga ni, koe'uhi ko ha ngaahi mole, maumau pe ko ha fa'ahinga fakamole 'e fai pe a'usia pe fakahoko ia ki ha memipa 'o e Talasiti 'o e Sino'i Pa'anga ni, 'a ia ko ha ola ia 'o ha fa'ahinga ngaue ne fai 'e ha memipa pe ko ha kau memipa, 'a ia 'oku 'ikai ko ha maumau'i 'o e falala, 'i he tafa'aki ko ia 'o e memipa 'o e Talasiti.

Ko e ngaahi felave'i mo ha Talekita, 'oku kau ai 'a e fakatau 'o e ngaahi kolola mo e ngaue 'o anga pehe ni:

Fakatau 'o e kolola

<u>2009</u>	<u>2008</u>
\$	\$
1,969	2,249

**PANGIKE PULE FAKAFONUA
'O TONGA**
**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE 'ENE A'U KI
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**

Ko e kau Talekita, 'oku totongi kiate kinautolu 'a e ngaahi totongi ki he ngaahi ngaue 'oku nau fai. Ko e kau Talekita 'oku 'i ai 'enau monu'ia, ko e vahenga malolo 'a ia 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga, na'e \$120,512. 'Oku hanga foki 'e he Pangike 'o totongi 'a e ngaahi monu 'oku ta'efakapa'anga, kia kinautolu kuo fakamafai'i ke nau pule 'o tanaki ia ki he' enau vahe.

Vahenga fakakatoa 'a ia 'oku fakakau 'i he "Totongi 'o e kau ngaue" 'o anga pehe ni:

	<u>2009</u>	<u>2008</u>
	\$	\$
Kinautolu kuo fakamafai'i ke nau pule	176,396	191,672
Totongi mo e Vahenga 'o e kau Talekita	30,554	33,450
	<u>\$206,950</u>	<u>\$225,122</u>

20. NGAAHI MO'UA FAKAPA'ANGA MO HA NGAAHI ME'A TA'E'ILoa

Ko e ngaahi mo'ua fakapa'anga mo ha ngaahi me'a ta'e'iloa 'oku 'ikai ha 'i he ngaahi 'akauni, ka kuo hoko ia 'i he 'aho 30 Sune 2009, 'a ia 'oku kau ki ai:

- (i) Aleapau ki he fakatau pa'anga muli – na'e hala he ta'u ni (2008: hala moia foki)
- (ii) Fakataau ki he founa tauhitohi 'oku ha 'i he Fakamatala 2 (i) 'oku 'ikai ke kau 'a e pa'anga maka fakamanatu 'i hono fakafuofua' 'i 'o e ngaahi mo'ua ka 'e lava pe ke 'i ai ha mo'ua 'a e Pangike 'o ka fakatau mai 'a e ngaahi pa'anga maka fakamanatu ko eni 'i hono mahu'inga totonu. 'Oku tui 'a e Pangike 'e 'ikai 'i ai ha mole lahi 'e hoko 'i hano fakapa'anga 'o e pa'anga maka fakamanatu ko eni ko e pa'anga fakalao.

**21. MAHU'INGA TOTONU 'O E NGAAHI KOLOA MO E NGAAHI
MO'UA FAKAPA'ANGA**

Ko e mahu'inga totonu 'o ha koloa 'a e mahu'inga ko ia 'e ma'u 'o ka fakafetongi 'i he Maketi, pe totongi'aki ha mo'ua 'i he vaha'a 'o ha ongo tafa'aki 'oku na fie fefakatau'aki 'a e koloa ko ia.

Ko e ngaahi mahu'inga 'oku tuku mai 'e he Maketi 'oku ne fakaha 'a e mahu'inga totonu 'o ha koloa fakapa'anga 'i ha maketi longomo'ui 'a ia 'e lava ai ha fefakatau'aki pa'anga lahi pea 'i he taimi tatau 'oku 'ikai ke uesia lahi 'a kinautolu 'oku fefakatau'aki.

**PANGIKE PULE FAKAFONU A 'O
TONGA**

**NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E
FAKAMATALA PA'ANGA 'I HE 'ENE A'U KI
HE 'AHO 30 'O SUNE 2009**

Ngaahi Koloa mo e Mo'ua Fakapa'anga

Ko hono fakamahu'inga'i 'o e Koloa mo e Mo'ua fakapa'anga 'a e Pangike 'oku fakamatala'i 'i lalo:

Ngaahi Koloa Pa'anga Fakaloto fonua

'Oku 'ikai ke toe fakatau, fakatau atu pe fefakatau'aki 'e he Pangike ha nouti, pila, sitoka, ponite pe ko ha ngaahi nouti palomesi pa'anga kuo tukuatu pe fakapapau'i 'e he Pule'anga 'o 'Ene 'Afio 'i he malumalu 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2007.

Pa'anga Mohe fiema'u mei he ngaahi Pangike

Ko e mahu'inga 'o e pa'anga mohe fiema'u mei he ngaahi Pangike, ko e mahu'inga totonu pe ia 'o ka totongi atu ki he ngaahi Pangike.

Pa'anga Tipositi 'Ikai Taimi Pau

Ko e mahu'inga 'o e Pa'anga Tipositi 'Ikai Taimi Pau 'a e Ngaahi Pangike, ko e mahu'inga totonu pe ia 'o ka totongi atu 'i ha taimi pe 'e fiema'u ke totongi fakafoki ai.

Pa'anga kuo tuku atu ke ngaue'aki

Ko e mahu'inga 'o e pa'anga kuo tuku atu ke ngaue'aki 'e he fonua, 'oku fakafuofua ko e mahu'inga totonu pe ia 'o hange kuo fakaha 'i he ngaahi 'akauni.

Ngaahi Koloa mo e Mo'ua Fakapa'anga Kehe

Ko e mahu'inga 'o e Ngaahi Koloa mo e Mo'ua Fakapa'anga Kehe, 'oku fakafuofua 'oku lipooti ia 'i he mahu'inga totonu.

